

Bild 1. Örgryte gamla kyrka sedd från norr.

ÖRGRYTE GAMLA KYRKA

BIDRAG TILL HENNES HISTORIA

SAMLADE AV

ERNST HÖRMAN.

3663

GÖTEBORG 1915
ELANDERS FÖRLAG.

FÖRORD.

Detta lilla arbete har tillkommit av önskan att från glömska och förgängelse rädda det, som till våra dagar bevarats av och om Örgryte ur gamla medeltidstempel. Visserligen är detta icke mycket, mot vad det kunnat vara, och vi måste förundra oss över att somligt så totalt kunnat komma bort. Men vi få härvid lag erinra oss ett par omständigheter. Å ena sidan var Göteborg för ett par hundra år sedan icke något kulturcentrum, medan å andra sidan Örgrytes närhet till staden och sockenkyrkans på sin tid stora popularitet gjorde, att man här visat mindre epitet för de gamla kyrkoinventarierna än man gjort på håll, som varit längre borta från »moderna» smakriktningar och stämningar. Vad bristen på arkivalier för tiden före 1671 och Örgrytekyrkans ytterst sällsynta förekomst i vår äldre historiska litteratur beträffar — ett förhållande, som den har gemensamt med de flesta äldre svenska landskyrkor — så hör detta helt naturligt samman med den omständigheten, att detta tempel ända till in på 1700-talet var en av landets obetydligaste sockenkyrkor.

Som det följande visar är denna framställning i huvudsak grundad på ningar i följande arkivalier:

I Göteborgs Landsarkiv:

Örgryte kyrkas arkivalier:

Kyrkoräkenskaper:

1671—1689 (defekt)

1690—1749

1750—1783

Kyrkorådsprotokoll:

1820—28.

Sockenstämmoprotokoll:

1731—1822 (mycket defekt).

Diverse:

Två konsistoriebrev (1772, 1774).

Protokoll vid kyrkoherdeval.

Inventarieförteckning av 1745—1801.

Visitationsböcker för Göteborgs stift åren 1755—1800.

Hos kyrkostämmans kassaförvaltare:

Räkenskapsbok åren 1789—1912.

För att detta arbete kunnat tryckas och förlänas sin värdiga utstyrel, stannar jag i tacksamhetsskuld till sex intresserade sockenbor.

Till slut vill jag hoppas, att denna skildring av Örgryte gamla, idylliska kyrkas öden skall bliva välvilligt mottagen. Kan den väcka och stärka känslan och intresset för det gamla templet, kring och för vilket fäderna verkat, så har den nått sitt syfte.

Göteborg i nov. 1915.

FÖRFATTAREN.

INLEDNING.

Alldeles invid Göteborgs stads nuvarande gräns, endast några minuter från Getebergsängs hållplats och vid den bekanta »Danska vägens» södra ända, träffar man ett av vår lands ärevördigaste och vackrast liggande tempel, Örgryte gamla kyrka. Belägen samtidigt på en liten höjd, som åt de båda mera tillgängliga hållen, öster och väster, framhäver kyrkans allvarsstämmande massa, och på en sluttning, vars övre del upptages av bergskullar och lummiga parker, och vars fot, strax nedanför templet, sköljes av en porlande bäck, erbjuder den åldriga helgedomen en sällsynt tilltalande anblick. Intrycket av denna förstärkes ytterligare genom de gamla lindar, vilka som en riddarvakt omge denna gengångare från vår kristna kulturs barndom.

Örgryte kyrka — namnet har för äldre göteborgare samma klang som Solna för den äldre generationen stockholmarna. På en tid, då hon låg »ute på landet», en kvarts mil från staden, strömmade folk i massor till hennes gudstjänster, särskilt på kyrkliga högtidsdagar, och många äro de göteborgare, som förvärvat sig en sista viloplats på hennes kyrkogård, »denna idylliskt omramade och av doftande lindar hägnade gudsåker», såsom en författare uttrycker sig. Den gamla kyrkan har tjänat ut som gudstjänstlokal, men hon bör för församlingen äga ett så stort kultur- och personhistoriskt intresse, att man kan hoppas på hennes värdiga bibehållande. Vem vet — kanske gudsordet ännu många gånger skall ljuda från predikstolen ut över andäktigt lyssnande skaror inom dessa vördnadsbjudande murar.

Bild 2. Koret med predikstolen och altartavlan.

Örgryte socken utgjorde ursprungligen ett betydande område, nämligen utom den nuvarande socknen hela det Göteborgs stad tillhöriga området på södra sidan av Göta älv. Göteborgs stads mark har så småningom bit för bit lösbrutits från Örgryte. Början gjordes 1621 därmed att Eklanda by lämnades till den nya stadens »fundering». Majorna med Älvsborgs Kungsladugårds ägor avskildes 1869 och sedan 1883 har socknen till staden avstått lägenheterna Landala och Gibraltar samt hemmanen Änggården och Källtorp.

Sången berättar om Örgryte gamla kyrka, att hon skall vara den äldsta i Västergötland. Den saken är också tämligen säker och därmed är även sagt, att detta tempel är det äldsta i västra Sverige och sålunda även ett av de äldsta i vårt land. Bohuslän äger åtskilliga mycket gamla kyrkor eller i varje fall delar av sådana, konserverade inom i nyare tid gjorda, mer eller mindre misslyckade om-, till- och nybyggnader, men ingen av dem torde kunna peka på en högre äl-

der än västra delen av långskeppet i det ärevördiga templet vid Danska vägen i Örgryte.

Vi äga historiens vittnesbörd om att kristendomen på allvar banat sig väg in i vårt land genom Göta älvdal och angränsande trakter. Västergötland är den del av det gamla Sverige, som först lät sig genomträngas av den nya religionen, och sålunda kan denna landsdel — Bohuslän och Skåne räknas härvid ej — även framvisa den tidigaste kyrkliga byggnadskonsten. I betraktande vidare av att nejden vid Göta älvs utlopp, med sina älvar och åar samt breda och bördiga dalgångar åt olika håll naturligtvis redan tidigt var relativt tätt bebyggd för att ej säga folkrik, så finnas alla förutsättningar för ett mycket tidigt kyrkobygge i dessa trakter.

Enligt en av traditionen bevarad uppgift skall Örgryte gamla kyrka ha uppbyggts av den helige Sigfrid, Västergötlands apostel. Vare härmed hur som helst, visst är emellertid att denne man — konung Olav Trygvasons hirdbiskop Sigurd — varit sin konungs främste medhjälpare vid kristningsverket i Bohuslän, som kan anses genomfört år 996. Medan konung Olav fyra år senare utkämpade sin veterligen sista strid vid Svolder, befann sig Sigurd på en ny missionsresa till Viken (landskapen kring nuvarande Kristianiafjorden) och han kom härvid att besöka även Västergötland. Särskilt skall han ha uppehållit sig i Göta älvs floddal, nedemot Mölndalsån, och en sägen vill veta, att han en längre tid predikat och döpt på Underås i Örgryte, just i den trakt där kyrkan sedermera byggdes.

Göteborgsbiskopen Eric Benzelius skrev år 1730 till sin bror följande, om vars ursprung man tyvärr saknar kännedom:

»Nu är jag ock viss på, att . . . then första kyrkia, han (S:t Sigfrid) byggde här i W. Gyllen (Västergötland) var 1/4 mil, och thet icke tillfyllest, här från Göteborg i en sandbacke, thet han kallade sin Cryptam, varav kyrkan än i dag

heter Örecripta, vel pro vulge corrupta pronunciatione Örgryte.»

Härmed äro vi inne på kyrkans och socknens namn. För bestämmande av detta och dess härledning fanns förr ett dokument av visst värde, nämligen inskriften i den troligen från 14:de seklet stammande dopfunt, som ännu i början av 1700-talet användes i kyrkan och om vilken Cederbourg berättar i sin bok »Götheborg». På denna funt skall man näm-

Bild 3. »Nedre» kyrkan med läktaren och orgeln.

ligen ha kunnat läsa inskriften . . . erium Örecripta . . . , förmodligen baptisterium Örecriptæ. Huruvida fragmentet Örecripta . . . är felläsning för Öregry låter sig numera ej avgöra. Vad nu namnet, Örgryte, beträffar, har man förmodat, att det uppkommit av a u d r (= rik) och g r y t (= små sten), d. v. s. det skulle sålunda betyda »rik på sten», men a u d r i denna förbindelse betyder armod, och sammanställningens betydelse skulle i stället vara »fattig på sten». Båda delarna äro emellertid lika

oantagliga. Däremot är det väl alldeles säkert att namnets första led är a u r eller ö r, som betyder »sandigt fält vid vatten» (jfr Öresund, Kungsör, Örebro, Öregrund o. s. v.) ty platsen för Örgryte gamla kyrka, som med all sannolikhet givit socknen dess namn, utmärker sig för sin präktiga sand, och alldeles i närheten rinna tvenne vattendrag, som för ett tusen år sedan voro åtskilligt vattenrikare än nu. Vad gäller andra leden i namnet, så är det ovannämnda g r y t mycket antagligt, och namnets betydelse skulle så kunna vara »de steniga sandkullarna vid vattnen.» Men man skulle kanske också kunna tänka på det fornnordiska g r e p t, gen. greptar (= håla, jfr. gröft) d. v. s. betydelsen »sandhåla», eller g r e i d a (= utbreda, veckla lös), d. v. s. betydelsen »där sanden breder ut sig». Skulle den ovan anförda tydningen av den gamla dopfuntens inskription vara riktig, har kyrkan rätt tidigt under medeltiden burit namnet Örecripta. Rimligast är väl då antagandet, att S:t. Sigfrid eller någon annan missionär använt den vackra platsen, där kyrkan ligger, till predikolokal och då kallat den sin Örecripta, d. v. s. »sandvalv», »sandhåla», och att detta namn sedan överförts till den på platsen byggda kyrkan.

Kyrkans omgivning hade vid hennes anläggning ett annat utseende än nu. Mölndalsåns yta täckte sankmarkerna på ömse sidor om den nuvarande fåran, och där denna å träffade Sävån och Götaälv bildades en stor sjö, som satte största delen av Göteborgs nuvarande område under vatten. Vi behöva endast tänka oss vattenytan minst fem meter högre än i våra dagar.

Under dessa förhållanden blev kyrkan förlagd till traktens samtidigt mest skyddade och lättast tillgängliga plats, i den vackra dalgång, som från Mölndalsån ledde in till bygden öster ut.

Kyrkans namn möter oss allra tidigast i Ny-Lödöses nya privilegier, utfärdade den 28 maj 1528. Här heter det nämligen:

»Item efter stadskyrkan är under byggnad och behöfver stor hjälp för än hon är färdig, anse vi skäligt att ödekyrkan i Gamla Lödöse . . . må nedbrytas efter det staden är aflagd, och muren och takresningen komma samma stadskyrka här i Ny-Lödöse till hjälp. Sammalunda Härlanda kyrka och Helga Kors kapell, efter samma kyrka och kapell ligga staden så nära, att de platt intet behöfvas, men om fejd påkommer, det Gud förbjude, komma fienderne tillgodo under stadens ögon. Och medan staden slutligen är för svag att uppehålla sin kyrkoherde, vilja vi att Partille, Utby och Örgryte kyrkor skola därunder ligga.»

Enligt den uppgift som biskop Sven Jacobi i Skara år 1544 lämnade på 159 klerker i Skara stift, hade Säwedal endast två, nämligen »herr Pawel i Lödessa» och »herr Swen i Partella». Av prostarnes register två år senare över Västergötlands kyrkliga indelning vid reformationstiden framgår, att Starrkärrs (Starckers) prosti bl. a. omfattande »Partella gäll», som utom modersocknen utgjordes av Utby och Örgryte. (Styffes uppgift, att Örgryte under medeltiden utgjort två socknar, nämligen även av Utby, stöder sig tydligen på detta register, men är icke därför rätt. Utby socken utgjorde nämligen av Utbyhemmanen på andra sidan Säveån, vilka vid reformationen upphörde att utgöra eget pastorat och införlivades med Partille, dit de ännu höra.)

I Skara stifts kyrkliga jordebok för år 1548 finner man:

»Nylödissa Kyrkeherrans Uppbörd

hafuer han 3 soghner, som er Partella, Örgryte och Udby.

Stommen i Örgryte 6 pund smör, 1 tunna malt, 1 tunna hafre, 3 dagsverken.

Örgryta kyrkes Uppbörd.

Item en eng, skyller 4 rwnstycke.»

Med hjälp av det anförda kunna vi nu draga följande slut-

satser rörande kyrkans äldre administrativa och ekonomiska förhållanden.

Kyrkan är uppförd på Underås' mark. Ännu på 1000-talet, sålunda på den tid, då kyrkan byggdes, funnos antagligen endast två gårdar i denna del av socknen, nämligen Överås och Underås, d. v. s. vad som låg dels över, dels under åsen (på vars sluttning kyrkan ligger). Dessa namn tillhöra en mycket gammal grupp av dylika, i det de beteckna en lokal, en viss plats i terrängen, och kunna antagas ha uppkommit redan före bronsålderns inträde. Underås — liksom f. ö. även Överås — uppdelades så småningom i flera gårdar, som erhöello egna namn, bl. a. Örgryte Stom, vilken, såsom namnet antyder, tillhörde kyrkan i egenskap av prästboställe. Genom Gustav Vasas kloster- och kyrkogodsreduktion indrogs förmodligen Örgryte Stom till kronan, och kyrkan fick endast behålla en liten del av det på gården löpande tiondet. Tidigast efter reduktionen synes kyrkan sålunda ha åtnjutit inkomsten av en äng, som 1593 i avgift presterade 4 runstyccken årligen. Rimligtvis fick den, som nyttjade ängen, erlægga detta belopp till kyrkan. Samtidigt åtnjöt Nylödöses kyrkoherde inkomsten av Örgryte Stom, vilket han såsom tillika kyrkoherde i Örgryte, på grund av stadens oförmåga att själv löna sin kyrkoherde, sedan 1528 enligt k. brev varit berättigad till. Reduktionsåtgärden mot Örgryte Stom har sålunda — åtminstone vad vederbörande prästman beträffar — icke varit av någon praktisk betydelse. Det synes emellertid endast ha varit i uppbördshänseende som Örgryte »legat under» Nylödöse kyrka, ty i administrativt hänseende hörde Örgryte, i varje fall på 1540-talet, till Partille gäll.

När domkyrkoförsamlingen i den nya staden Göteborg upprättades, blev Örgryte dennas annex, och inkomsten av Örgryte Stom indrogs troligen helt och hållet till kronan. I stället för ängen, som lämnade fyra runstycken om året, erhöill Örgryte kyrka av statsmedel årligen ett tillskott som

motsvarade dess av ålder utnjutna rättighet. Denna kyrkans del av tiondet hade karaktären av vinsäd, d. v. s. medlen skulle användas till anskaffande av nattvardsvin. I de äldre räkenskaperna uppföres också årligen bland inkomsterna 10 skäppor vinsäd och från slutet av 1700-talet blir det vinsädspenningar, som utbetalas av kon. bef. efter markgång. För närvarande utgår detta belopp med omkring 29 kr. pr år.

*

Liksom andra gamla kyrkor har Örgryte förbundits med underliga sägner, däribland även från brytningstiden mellan hedendom och kristendom. Tyvärr är det emellertid så, att dessa sägner icke äro Örgrytekyrkans speciella egenhet, och det torde vara lönlöst att tvista om till vilken kyrka, de ursprungligen hört.

En sådan gammal berättelse omtalar, att det uppstod tvist i socknen, då den gamla träkyrkan (se vidare härom nedan) skulle ersättas med stenkyrka. Några sockenbor ville förlägga det nya templet till samma ställe, där det gamla legat, medan andra ansågo Kyrkåsen på Kolltorps ägor vara en lämpligare byggnadsplats. När saken skulle avgöras, segrade Kyrkåsanhängarna. Man förde sålunda byggnadsmaterialierna till Kyrkåsen, men döm om sockenmännens känslor, när de varje morgon funno att allt, som de under föregående dag släpat till byggnadsplatsen, under natten av osynliga makter förts till den gamla kyrkan. Mot sådana makter var det lönlöst att strida och så kom det till, att kyrkan fick ligga, där hon ligger.

Det historiska underlaget för denna sägen är icke svårt att finna. Den har uppkommit ganska sent och bygger på det förhållandet, att Kyrkåsens båda kyrkor (Härlanda och Helga Kors kapell) försvunnit, medan Örgrytekyrkan trotsat många sekler.

En annan, vida äldre sägen berättar, att Tor, åsaguden,

som bodde i Valåsen, blev mäktig förgrymmad, då han såg kyrkan byggas i sitt närmaste grannskap. Han tålde inte kyrkklockorna och det grämde honom, att folket övergav sina gamla gudar. Han tog därför en stor sten, lade in den i sitt strumpeband, för att använda detta som slunga, och kastade den mot kyrkan för att förgöra det kristna byggnadsverket. Men åsaguden var för svag — stenen rädde ej fram, och där den nedföll, där ligger den än i dag, på höjden mitt emot kyrkan.

KYRKANS BYGGNADSHISTORIA.

Å r e n 1000—1735.

Örgryte gamla kyrka har undergått fyra tillbyggnader, den första 1735, den sista 1819, varigenom hon erhållit sitt nuvarande utseende. Först kom förlängningen åt öster, sedan tornbygget och slutligen de båda flyglarna (tvärskeppet) med 44 års mellanrum (se bild 4). För bestämmande av kyrkans ålder äro uppgifterna från 1735 års tillbyggnad av avgörande betydelse. Det talas i det samtida protokollet om »det lilla gamla korets nedrivande» och att »denna kyrkan är mycket liten». Man kan sålunda utgå ifrån, att kyrkan vid denna tid ännu hade kvar sin ursprungliga form, ett tämligen kort, rektangulärt långhus och ett lägre, smalare kor. Grundplanen måste således ha varit ungefär den samma som i de flesta under den tidigare medeltiden i dessa trakter uppförda templen, den s. k. götalandstypen.

I kyrkan finnes ingenting, som kan ge stöd för ett antagande om byggnadsåret. I de äldsta bevarade inventarieförteckningarna nämnas icke några särskilt anmärkningsvärda antikviteter, icke ens den av Cederbourg omtalade dopfunten med inskrift i munkstil, vilken tydligen icke var äldre än från 1300-talet. Återstår sålunda endast de kvarstående äldsta murarna som grundlag för bestämmande av kyrkans ålder.

Numera tillhör endast västra delen av långskeppet, d. v. s. allt, som är väster om tvärskeppet — med undantag av tornet — den äldsta kyrkan. Putsen och rappningen på såväl inner- som ytterväggar göra det omöjligt att närmare studera murens utseende. Någon föreställning kan man dock få av västra gaveln, som är mindre behandlad än sidomurarna. Emellertid har det visat sig vid de tillfällen då

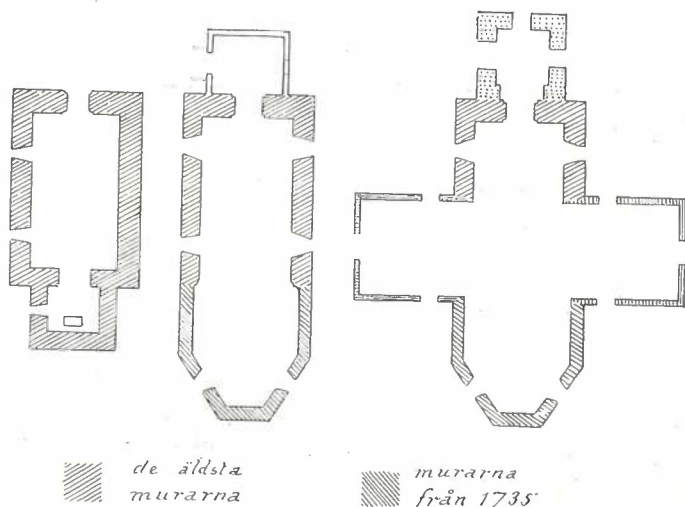

Bild 4. Kyrkans tre byggnadsskeden.

bristfällig puts knackats bort, att de äldsta murarna äro uppförda av råa gråstensblock, större och mindre om varandra i tjockt murverk. Dessa murar — liksom de övriga förresten — sakna, åtminstone numera, varje utsmyckning, vare sig fönster- eller dörrinfattningar, kapitäl eller kolonner, som kunde ge någon antydning eller ledning. Så är det ju också med de övriga äldsta västsvenska kyrkorna utom sandstensregionen.

Kyrkans ursprungliga dörröppning i västgaveln har en mycket enkel, rätvinklig profilering och huruvida något an-

nat döljer sig under putsen är inte gott att säga, men knappast troligt. På södra sidan av denna dörröppning, inåt kyrkan, synes vid rundbågens början en överputsad urtagning, som möjligen kan ha varit platsen för någon lösbruten kapital. På motsatta sidan synes emellertid ingenting dylikt.

Långskeppets bredd i Örgryte äldsta kyrkoform var densamma som nu, nämligen i det närmaste 9 meter utvändigt. Längden däremot är svårare att bestämma, till följd av murarnas avtagning 1735. Man kan emellertid antaga, att den utgjort högst 13 meter utvändigt mått, oberäknat korets längd (se bild 5). De flesta gamla, hittills undersökta västgotakyr-

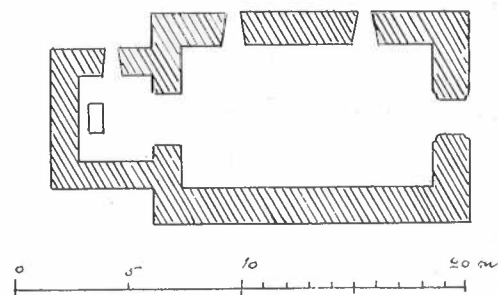

Bild 5. Kyrkans äldsta plan.

kors ursprungliga dimensioner växla mellan 8.5—9.5 meter i bredd och 10.5—13 meter i längd. Sunnersbergs kyrka t. ex., som i sin nuvarande plan visar en nästan fullständig överensstämmelse med Örgrytes år 1819 kompletterade, hade ett ursprungligt mått av 13×9.5 meter, och Skalunda romanska kyrkas långskepp höll 13×8.5 meter. Det är mycket sannolikt, att Örgryte gamla kyrka, som är en halv meter bredare än Skalunda och en halv meter smalare än Sunnersbergs, icke varit längre än någon av dessa. Det förefaller också som om den år 1735 företagna förlängningen, för att äga någon mening, måste ha utgjort minst fem meter från korgaveln.

Ingen av de hittills uppmätta västgötakyrkorna har en så imponerande murtjocklek som Örgryte, vars murar hålla i genomskärning den norra 1.40 meter, den södra 1.30 och västgavelmuren 1.50 meter. I allmänhet äro murarna i de äldsta sandstenskyrkorna sällan över 1.10 meter tjocka. Visserligen medgiver den huggna sandstenen helt naturligt tunnare murar än den jämförelsevis råa gråstenen, men det är alldeles tydligt, att Örgryte gamla kyrka tillhör en äldre, mera primitiv grupp, än den äldrigaste av dessa sandstenskyrkor. Förmodligen äro kyrkans äldsta murar uppförda i enlighet med det i den tidiga medelålderns kyrkobyggnadskonst använda kistmursystemet, d. v. s. »skal» av murade stenar bilda en yttre och en inre vägg, vilkas mellanrum fyllts med murbruk, rullsten o. d. Det är härigenom dessa gamla murar nått sin väldiga tjocklek.

Den ovan nämnda västgötakyrkan, Skalunda, som är synnerligen omsorgsfullt utförd av huggen sandsten i jämna skift, har i det sakkunniga verket »Sveriges kyrkor» daterats till senare hälften av 1.000-talet.

Murarna i den gamla Örgrytekyrkan peka otvetydigt på 1.000-talet, den första kyrkobyggnadstiden, då stenarna lades i tjockt murbruk (bild 6).

De först uppförda och mest primitiva kyrkorna i Västsverige liksom i Norge hade rakt avslutat kor liksom den tidens irländsk-angelsachsiska kyrkor, vilka tjänade som förbilder (se bild 7). Något senare kom den halvrunda avslutningen genom romansk påverkan söderifrån. Den rena angelsachsiska kyrkotypen har ett kriterium, som anträffas t. ex. på Mosters uråldriga kyrka (Norges västkust), nämligen endast västingång och denna försedd med rak överliggare, således icke rundbåge. Då Örgryte kyrkas räkenskaper för år 1701 upptaga arvode »till murmästaren för sitt arbete med kyrkodörrsvalvet» ligger det antagandet nära till hands att dörren tidigare haft rak överliggare. Att en ursprunglig rundbåge icke funnits här, förstår man även därav, att den nuvarande är

mycket dåligt utsträckt. Den tjocka gråstensmuren har naturligtvis ej varit lätt att bryta sönder.

Därmed torde bevisen vara tillräckligt klara för att vi i Örgryte gamla kyrkas västra långskepp kunna se en byggnad, som uppförts redan i början av 1.000-talet och som fullständigt anslutit sig till den ursprungliga västerländska kyrkoplanen med rakt avslutat kor (se bild 8).

Såsom vi då kunna tänka oss Örgrytekyrkan från början, företer den en omisskänlig överensstämmelse med den ovan nämnda kyrkan på Moster, som konung Olav Trygvason anses ha låtit uppföra före år 1.000 (se bild. 7 och 9).

Under sådana omständigheter är det otänkbart, att stenkyrkan i Örgryte föregåtts av en träkyrka.

Om vi skulle försöka göra oss en föreställning om hur detta göteborgstraktens sannolikt första kristna tempel sett ut under de första århundradena i vårt årtusende! Med tillhjälp av bilderna 5 och 7 bör det kunna gå för sig.

Murarna hade ungefär samma höjd som nu, men saknade puts och visade gråstensmurens skrovliga yta. Taket bestod av grova bjälkar och plankor, täckta med torv. Tillträdet till kyrkan bereddes genom den lilla portalen i västra gavelväggen — ända till 1779 kyrkans enda ingång — där den av grovt trävirke sammansatta dörren gnisslade på sina väldiga gångjärn. Inne i kyrkan, vars golv ursprungligen utgjordes av tillstampad jord, småningom täckt med gravhällar, spreds en sparsam dager från de två högsittande små fönstren på södra långväggen. Koret upplystes sparsamt av ett liknande fönster på högra sidan.

Man hade icke så stort behov av dagsljuset i våra tempel under den katolska tiden. Vid mässorna nyttjades artificiellt ljus och detta var viktigast för prästen. Menigheten skulle ju huvud-

Bild 6. Murverk från vår äldsta kyrkobyggnadstid.

sakligen lyssna och för den skull var kyrkans naturliga, mystiska halvdunkel tillräckligt. Dessutom är det ju otänkbart med stora och många fönster på en tid, då fönsterglas var en lika sällsynt som dyrbar vara.

Rörande kyrkans inredning under de första århundradena saknas givetvis varje kännedom. Vi kunna emellertid föreställa oss åtskilligt. Taket var synligt ända upp till ryggsåsen,

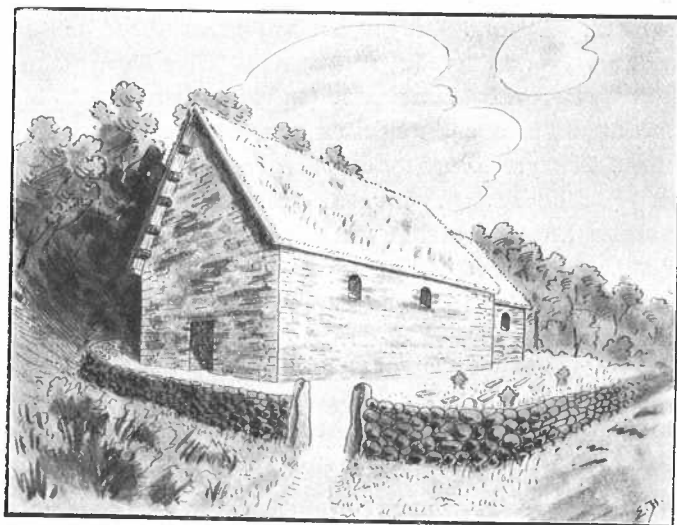

Bild 7. Kyrkans sannolika första utseende.

och tvärs över kyrkans längdmurar lågo ganska tätt med väldiga bjälkar, som genom strävor uppburo yttertaket (se bild 10). Koret var skilt från längskeppet genom en mur med en stor, portalliknande öppning, kallad triumfbågen (se bild 11). I korets fond reste sig det av en invigd platta täckta altaret, som på framsidan var prytt förmodligen med ett antependium, ett utsytt kläde. Framför altaret brände under gudstjänsterna lampor och på detsamma sågos ett krusifix och rökelsekaret. Det förra skulle påminna prästen om Kristi offerdöd, det senares virak symboliserade församlingens bö-

ner, vilka voro som »en söt lukt för Herran». Altarets utstyrsel fullständigades av gudstjänstböckerna, förmodligen evangeliebok, breviar och missale. Kyrkans äldsta inventarium lämnar icke något meddelande om kyrkohandböcker, måhända emedan de icke haft så dyrbara band, som man på den tiden plögade ge dessa böcker.

Kyrkogården på templets sydsida var inhägnad av en kullerstensgärdesgård, sådan man finner litet var stans på landsbygden i vissa trakter. Gravarna pryddes av den tidens gravstenar, långa, smala, sirade med liljemotiv, samt av de jämförelsevis klumpiga romanska stenkorsen. De förnämligaste liken hade emellertid sin sista viloplats inne i kyrkan, vars golv på detta sätt så småningom täcktes av gravstenar.

Vi veta icke om Örgryte gamla kyrka undergått någon väsentligare förändring förrän år 1735, men med ledning av anteckningarna för detta år kunna vi anta att så icke varit fallet — åtminstone inte vad planen beträffar. Det är emellertid icke osannolikt att detta tempel, i likhet med många andra i dessa trakter, utstått mycket obehag under kriget mellan Sverige och Danmark på 1500-talet och början av 1600-talet. Vi veta intet, då varken kyrkoböcker eller andra anteckningar rörande kyrkan från den tiden finnas bevarade. Men särskilt under det nordiska sjuårskriget 1563—70, då Älvsborg förlorades och de svenska krigshändelserna inriktades på fästningens återtagande utan att lyckas, var denna trakt allt annat än säker. Vän och fiende voro lika fruktade, ty våra tyska legoknektar foro fram som furier. Ingalunda bättre var det några år efter detta krigs slut, då danskarna härjade i de under Älvsborgs slott liggande socknarna, dit Örgryte hörde. Icke minst synas kyrkorna då ha fått sitta emellan. Man vet sålunda att Fässbergs kyrka samt kapellen i Askim och Västra Frölunda voro alldeles skövlade vid pastors tillträde 1577. Och 1611 användes Fässbergs kyrka till kokhus och magasin. Det är knappast troligt att Örgryte kyrka skonades, så mycket mindre som Gustaf Olsson (Sten-

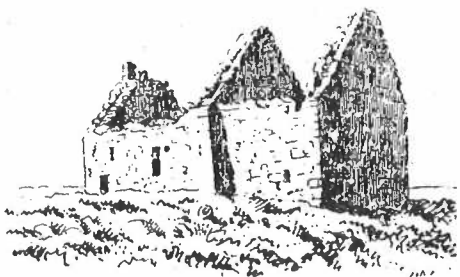

Bild 8. Nes' kyrkoruin på Shetlandsöarna.

bock), Älvsborgs svenske hövitsman och Västergötlands ståt-hållare, ägde gårdar inom Örgryte socken. Vilka öden den gamla gråstenskyrkan än genomgått under de första 500 åren av sin tillvaro, så synes byggnaden i mitten av 1600-talet, att döma av de täta reparationerna, ha varit ganska medfaren, om ej av annat så av tiden. Åren 1674—77, alltså de första åren, kyrkans räkenskaper omfatta, blev kyrkan föremål för smärre reparationer både på väggarna och på taket. Det senare, som på den tiden hade högre resning än nu, måste under dessa år upprepade gånger lagas. År 1681 synes kyrkan ha råkat ut för någon olycka, så att taket förstörts, så vida icke detta varit så genomuselt, att en reparation hux flux måste företagas. Sedan murmästaren Jon i Berggium varit vid kyrkan på besiktning, för vilket »omak» han erhöll 1 dlr och 16 sk., inköptes »till taket och ställningarnas behov» spik, 24 tunnor kalk och 500 takpannor. Av Christian Stössel erhöles 40 st. ryggåspannor och dessutom inköptes diverse »för murningsarbetet nödvändiga kärl m. m. samt erforderligt till ställningar». Vidare 20 lass »med steen och leer» samt 3 st. plankor. Och så fick klockaren 18 sk. för att han reste och hämtade murmästaren i Berggium. Byggmästarens arvode upptages till 48 dlr kopparmynt. (Rätt underligt förefaller det, att man ej hämtade sin byggmästare på närmare håll än i Vänersborgstrakten.)

Vad som tyder på att en eldsolycka eller någon annan våldsam katastrof inträffat, är den omständigheten, att så mycket sten och lera anskaffades, vilket icke varit nödvändigt om det endast gällt taket. Osannolikt är icke, att samtidigt västra gavelröset förstörts och måst muras upp igen, varvid det

dock icke gjorts så tjockt som den gamla muren (se sid. 29).

Andra reparationer förekommo åren 1685, 1692 (då 142 dlr gingo åt, utan specifikation) samt 1698.

År 1701 förändrades kyrkans enda ingång, portalen i västgaveln. I räkenskaperna talas det om »snickaren, som gjorde hvalfbågarna» och murmästarens »arbete med kyrkodörrshvalfvet». Det torde vara alldeles tydligt att man nu gjort en rundbåge över dörren, som dittills ej funnits. Kyrkan har sålunda med all säkerhet haft rak överliggare på sin västdörr

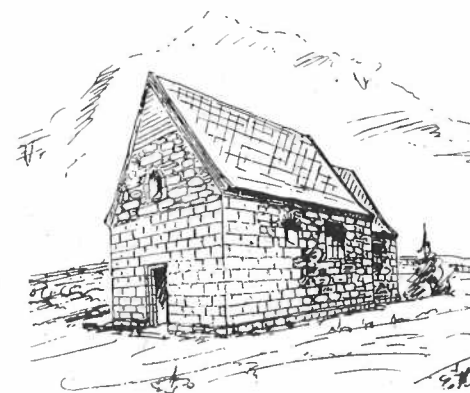

Bild 9. Mosters kyrka, Norge. Ur Fett, Norges Kirker.

och därmed kan kyrkans här ovan gjorda tidiga datering anses väl grundad.

Nya karmar och ramar till fönstren omtalas ofta. Emellertid synes kyrkan till 1703 ha bibehållit de två högsittande små fönstren på södra väggen. 1686 uppbröts antagligen en fönsteröppning på korets norra sida, ty det talas om »korets karmars inmurande». År 1703 har Bengt murmästare i Göteborg uppburit penningar för »bägge kyrkofönstrens opmurande». Detta kan icke betyda något annat, än att de små fönstren på sydsidan uppbrötos och gjordes större. Det kan icke avse nya fönster, ty i så fall skulle man ej efter 1735 års

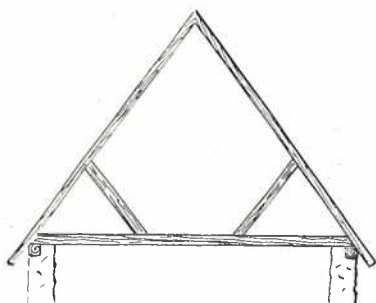

Bild 10. Sparrtakskonstruktion.

tillbyggnad kunna tala om nya och flera fönster. Efter 1735 hade kyrkan sex fönster, tidigare hade hon endast fyra.

Före 1682 trädde kyrkobe-sökarna direkt in i templet genom västportalen. Nämnda år uppköptes bl. a. 1.500 tegel, 14 lass lera och 8 lass sand och ehuru ingenting nämnes i räkenskaperna om att det var till vapenhusbygge, kunna vi för-

stå, att det icke kan ha gällt något annat. »Våkenhuset» repareras sedan åren 1696 och 1705, år 1707 får det ett fönster, vilket troligen alldeles saknats förut, och påföljande år befinnes det, att man »kört 16 lass gråsten till våkenhusdörrens igenmurning». Förmodligen var dörren upptagen mitt emot kyrkans gamla ingång, vilket man av ett eller annat skäl fann mindre lämpligt, varför denna dörr fyllts igen. Men samtidigt har naturligtvis en annan dörr upptagits, sannolikt på vapenhusets södra vägg, liksom senare på tornet. År 1727 omnämnes »skrullen framför vapenhusdörren».

Det nya tak, som så vitt man kan förstå tillkom 1681 (se sid. 22) var antagligen uppfört på samma sätt, som vi förmodat om det äldre. Konstruktionen framgår av bild 10. För att få stöd för strävorna voro bjälkar lagda tvärs över kyrkan. Denna öppna takkonstruktion, som är i överensstämmelse med brittiska och normandiska kyrkors tak under den äldre medeltiden, har troligen allmänt använts i våra svenska småkyrkor.

Att så verkligen varit förhållandet med Örgryte gamla kyrka framgår därav, att då »kyrkotrossningen» 1685 förfärdigades, talas ej om redar eller tvärbjälkar utan endast om »snickaren, som lade och plöjde taket». Vi förstå sålunda, att kyrkan nu erhöll ett platt innertak under de gamla bjäl-

karna, och detta blev omedelbart vitmålat, ty det åtgick 16 tunnor kalk »till bestrykning». Tjuguet år senare inköptes »11 tolfter bräder för kyrkohimmelens förfärdigande fram öfver koret». Därmed var sålunda hela innertaket färdigt. På samma sätt har man klätt den öppna takkonstruktionens tvärbjälkar i många kyrkor både hos oss och utomlands. Bild 12 visar ett sådant tak från Norge. År 1720 förekommer i räkenskaperna: »låt it rengöra kyrkohimblen».

Golvet omnämnes icke någon gång i de äldsta räkenskaperna. Det tarvade ju heller ingen reparation, då det bestod så gott som uteslutande av gravstenar.

Stolar — bänkar — funnos tydligen från åren före 1671, ty de förekomma ej i räkenskaperna förr än 1685, då det »gjordes stoldörrar».

År 1695 omtalas »spik till läktaren», men det är ovisst om spiken var avsedd för en redan befintlig eller för en påtänkt läktare. Det är emellertid icke osannolikt, att kyrkan redan tidigare försetts med en liten läktare, ty 1701 fick snickaren betalt för han lagat trappan, och någon annan sådan än läktartrappan är knappast trolig. Fyra år senare förekommer timmer- och bräduppköp, varjämte snickaren betalas för »kyrkoläktarens byggande». Även om kyrkan tidigare haft läktare, fick hon sålunda år 1705 en ny.

Predikstol omtalas märkligt nog icke alls i de äldsta räkenskaperna. Altartavlan däremot förekommer oftare. År 1696 var en bildhuggare sysselsatt med att sätta upp en av landskamrer Lars Håkansson på Fräntorp förärad altartavla. Den tidigare altarprydnadens öde är höljt i mörker. 1701 uppföres »disken vid altaret». Redan 1693 förekommer en utgiftspost »för tavlans förfärdigande». Troligen avses härmed någon votivtavla eller dylikt. Någon sådan tavla från denna tid förekommer emellertid icke i de senare inventarieförteckningarna.

Åren 1735—1819.

Helt naturligt skulle den lilla medeltidskyrkan bli för liten för den efter Göteborgs anläggande raskt tillväxande församlingen. Vi erinra om att Majorna, hemvistet för de kofferdmän, som sysselsattes i Göteborgs handel, då tillhörde Örgryte, och det var på denna del av socknen, som den egentliga tillväxten kom den tiden. Frågan om kyrkans förstorande hade säkert varit uppe åtskilliga år, innan den på 1730-talet var mogen för lösning.

Ärendet ägde sådan vikt och betydelse, att den måste avgöras på två sockenstämmor. Den första hölls den 14 febr. 1734 och därvid »öfverlades att det skulle vara nyttigt förlänga kyrkan fram vid koret och göra henne större, hvilket för godt

Bild 11.
Korbåge. Ur Fett, Norges Kirker.

och nyttigt befanns och beslöts hålla ny stämma om samma sak 24 februari» Nämnda dag voro sockenmännen åter samlade, förmodligen, som man av flera protokoll kan förstå, i fortifikationskaptenen B. W. Carlbergs hus i Göteborg, — Carlberg, son till biskopen, var nämligen kyrkans föreståndare och delägare i Underås — och härvid beslöts i enlighet med den förra stämmans uttalande, »vilket så mycket mera synes vara angeläget och nyttigt, som denna kyrkan är mycket liten och således svårt för rum, isynnerhet som Majera är lagda till denna försam-

ling och utom det att en stor myckenhet folk om söndagarna komma från staden med likfärder och vid andra tillfällen. — — — Men som kyrkans kapital inte är så tillräckligt, att man därmed kunde fortsätta detta ansevärliga arbete, med mindre församlingen genom dagsverken och arbeten, som alltid är vanligt, contribuerar något därtill, hvilket de äfven väl beviljade, så att en del påtog sig att därtill göra dagsverken och en del att gifva penningar — — — —. Fastställdes att till sommaren behörig kalk och flera nödiga materialier skola uppköpas och angående stenen, som härtill behöfves, lofvade församlingen sins emellan vilja komma öfverens om den sammans brytande och framskaffande».

Att arbetet så smått påbörjats sommaren 1734 visas av följande protokollsutdrag från jan. 1735: »Då kyrkan har behof af sina utestående fordringar, så förmanades kyrkans sexmän, att hvar och en i sin rote måtte göra sig angelägna, så att kyrkans arbete ej måtte komma att stanna i brist på penningar. Åborna på Kjärva, Torpet, Kåhltopp, Torpa, Wijkärr och Fräntorp voro närvarande och lofvade att de utom betalning till kyrkoarbetet ville framskaffa 200 alnar sten».

Av räkenskaperna framgår, att en mängd kalk och bräder köptes under år 1734. På följande år nedbröts östra delen av kyrkan och de nya murarna uppfördes. Församlingsborna hjälpte till med stenkörning, hantlangning och »vad de kunde». Åborna på Torpa bröto på Kärras ägor 100 alnar sten, som åborna på

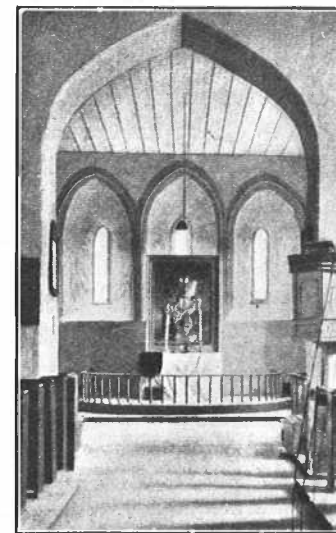

Bild 12. Platt innertak.
Ur Fett, Norges kirker.

Kärre körde fram till kyrkan. Bl. a. inköptes 900 mursten, som väl användes till fönsteromfattningar. Vid en anordnad auktion försålles 1800 gamla takpannor och en mängd gammalt virke. Arbetet, som utfördes av murarmästare Greger Dæber under överinseende av kyrkans föreståndare, kapten Carlberg, tyckes ha bedrivits med sådan fart, att alla ytterarbeten blevo färdiga under sommarens lopp, och på hösten 1735 kan man skriva följande:

»Innevarande år är med församlingens öfverenskommelse och godtfinnande det lilla gamla koret blifvit nedrivet och kyrkan förlängd till en god del större så att hon nu är både rymligare och ansenligare, jämväl äro nya och flera fönster insatta samt kyrkan öfver allt täckt med en proportionerlig och väl sammanbunden taktäckning och därpå ett behållet pannetak».

Den förändring, kyrkan nu undergått, framgår av bild 13, jämförd med bild 5, och bild 14, jämförd med bild 7. Långväggarna utsträcktes c:a 8 meter och förbundos genom en tresidig korvägg. Först nu upptogos fönstren på norra väggen. Sannolikt förstörades det kyarstående gamla fönstret på sydväggen, ett fönster på samma vägg gjo des i den nya muren och ett fönster i vardera av den tresidiga korväggens sneda sidor. Inalles hade kyrkan sålunda nu sex stora fönster, som måste ha givit henne ett ljusare och fördelaktigare utseende, oavsett förlängningen och den förändrade inredningen, än hon tidigare ägt. Taket var helt nytt, såväl inner- som yttertak. De gamla tvärbjälkarna och den därpå byggda sparrtakskonstruktionen försvann. Strävorna fingo nu stöd mot sidomurarne och rummet blev öppet och fritt upp till takåsen, alldeles som det är än i dag.

Snickaren Martin Zimmerman i Göteborg gjorde redan 1735 ny altardisk samt satte upp altartavlan och predikstolen. Samtliga kontanta kostnader för kyrkoarbetet samma år uppgingo till 959 rdlr.

År 1736 fortsattes arbetet inuti kyrkan. Sålunda uppsat-

tes nya stolar, vilka förfärdigats i Göteborg, golv inlades i den nya delen, ny läktare uppfördes och slutligen välvdes hela taket med bräder, varjämte det sannolikt år 1681 uppförda gavelröstet kläddes på insidan, bakom läktaren. Det nya innetaket målades nödortfigt.

Att kyrkan tidigare hade haft platt innetak bevisas därav, att man nu måste förlänga »strängen uti ljuskronan». 1736 års arbeten gingo löst på en summa av 378 rdlr. Några smärre avslutande arbeten pågingo år 1737, då kapten Carlberg i protokollet tackades för sitt »gunstiga föranstaltande vid byggnaden.»

År 1740 måste man »bryta några lufthål på kyrkomuren, att förtaga den svamp, som fäst sig vid bänkarna». För att söka undvika detta obehag lades bänkarna på »redar». Samtidigt kalkrappades kyrkan invändigt, och tack vare den givmildhet, som visades av kommissarien Samuel Schutz' änkefru samt madamerna Wallenberg och Krafft, vilka skänkte de två förra 100 daler och den senare 50 daler till kyrkan, såg sig församlingen i stånd att träffa avtal rörande lämpliga figurmålningar i det nya, välvda taket. Uppdraget lämnades åt målarmästare Johan Ross i Göteborg, som tidigare målat för kyrkan, och han uppbar för sitt arbete, vilket bestod i »målning under hela himlingen, läktaren och stolarna», 400 daler smt.

De vid detta tillfälle utförda takmålningarna, vilka ännu pryda kyrkan, tillhöra de bästa, som någonsin utförts i en kyrka i vårt land. Jämförd med den målare, som utfört Örgrytekyrkans scenerier ur himmel och helvete, är t. ex. Bohusläns ungefär samtidigt verkande kyrkomålare, Schönfeldt, en fullständig klåpare. I de flesta fall röja figurerna i denna kyrka icke blott en säker tecknare med kritisk fantasi utan även en målare med rutin och smak. Det är icke tänkbart, att Ross själv utfört detta arbete. Man har därför gissat på hans biträde, Michael Curowski från Danzig, vilket också förefaller mycket sannolikt, då ingen svensk yrkesmålare

vid denna tid kan ha besuttit tillräcklig skicklighet. Curowski, som några år senare blev mästare i Göteborg, har då varit den målaregesäll, som av kyrkans medel tillerkändes en »discretion» av 12 daler, en i den tidens myntingalunda dålig premiering av det präktiga arbetet.

Efter den tidens sedvänja har målaren över altaret och fram mot kyrkans mitt framställt himmelen med lätta, ljusa färger. Bort åt läktaren mörkna dessa färgtoner och över densamma är de osaligas hemvist framställt i mörka, dystra nyanser.

Som bild 15 visar, har målaren över altaret till höger framställt Gud fader i skepnad av en gammal man med långt, böljande skägg, bärande en spira i vänstra handen, som han

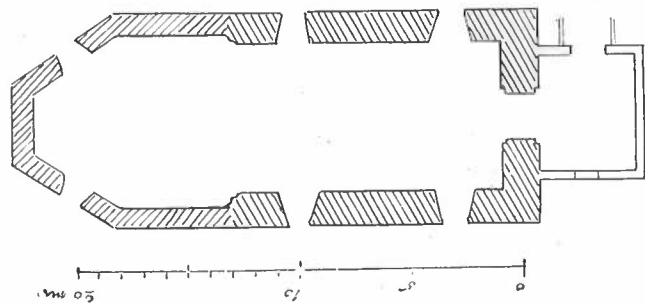

Bild 13. 1735 års plan.

stöder mot en världsglob. Bakom honom synas änglar och patriarker. Till vänster står Kristus med korset, omgiven av änglar. Mellan dessa båda svävar den Helige ande i duvoskepnad. Ännu efter 175 år visa dessa bilder så diskreta, läckra färger, att de som nya måste ha varit av en betagande verkan.

Närmare kyrkans mitt framställes en bild av Kristus »dädan igenkommande för att döma levande och döda». Bild 16 ger en föreställning om denna målning. Kristus framställes sittande på regnbågen med ett av små, förtju-

sande änglar och serafhuvuden uppburet moln under sina fötter. Särskilt de svävande små väsendena — man skulle vilja kalla dem amoriner — äro framställda på ett överlägset sätt. På ömse sidor om Återlösaren synas apostlarna.

Tredje bilden — 17 — framställer den del av norra takvalvsytan, som är närmast orgeln. Här se vi ett förspel till de hemska scener, som framställas över och bakom orgelverket. Överst till höger, vid gränsen till det ondas rike, synes ängeln med det flammande svärdet — detta har tyvärr icke kommit med på bilden — och nedanför honom störtas de osaliga ned i Gehenna, där de omvärvas av lågor, plågas av djävlar och kämpa mot ormar och andra fasa väckande djur. Vad den strålände drottningen nederst på bilden har i detta sällskap att göra, är svårt att förstå. Hon företeer en viss likhet med Ulrika Eleonora, men en sådan avsiktlig respektlöshet kan man inte gärna tillvita konstnären. Men vem vet, vilka gränser en målares fantasi kan ha!

Det varade nu icke så länge förr än församlingen åter såg sig i stånd att ytterligare tillbygga sin kyrka. Redan år 1739 »öfverlades huru klockstapeln skulle kunna hjälpas, emedan den af ålder nu befinner sig i så slätt stånd, att den föga mer än ett eller tvenne år utan anseelig reparation lärer kunna brukas». Det ansågs »rådligast, att i stället för ny klockstapel af trä, låta, där vapenhuset står, för västra sidan af kyrkan uppföra ett torn af sten, hvarigenom kyrkan vunne så mycket mer prydnad och anseende.»

Hur trängande behovet än var, dröjde det dock hela nio år, innan tornbygget kunde företagas. Kyrkans kapital växte långsamt, men säkert. De 884 dlr, vartill det uppgick år 1748, då tornet började uppföras, voro ingalunda tillräckliga, men förmodligen har sockenstämman, med de tidigare erfarenheterna, tänkt som så: börja vi bara bygga, så få vi nog pengar. Och detta visade sig mycket riktigt, ty i testamenten och gåvor inflöto c:a 500 dlr, varjämte kyrkan fick låna lika mycket av köpman Eric Nissen på Underås.

Först gjorde man upp kontrakt med en bonde, Per Utberg från Utby, om arbetets uppförande, men detta uppväckte harm hos det vällovliga murmästareämbetet i Göteborg, som hos k. bfhde protesterade mot att församlingen för detta viktiga bygge skulle få använda en »fuskare» och åberopade sina privilegier. Murmästareämbetets uppträdande hade åsyftad verkan, och församlingen fick av länsstyrelsen åläggande att göra upp med någon av skrået. Man blev nu tvungen att annullera öve enskommelsen med Utberg och i stället tala vid en byggmästare i Göteborg. Men att detta korrigerande icke upptogs välvilligt, tycker man sig förstå av de synnerligen stränga bestämmelser, som träffades i den nya uppörelsen. Bland annat skulle byggmästaren ansvara för varje sättning eller annan skada, som kunde uppkomma på kyrkan genom tornbyggnaden. Detta var väl orsaken till att tornet ej fått rida på den sannolikt mindre pålitliga västra gaveln, utan blivit fristående, dock alldeles intill kyrkoväggen, med onödigt tjocka murar. Tornhuvu täcktes med tegel.

Arbetet pågick åren 1748—50 och kostade församlingen c:a 2.134 dlr utom de sedvanliga naturaprestationerna från församlingsbornas sida. Tjugutvå år senare fingo torndörren och torngluggarna sina nuvarande välvningar.

Trots tillbyggnaden 1735 synes kyrkans storlek efter 30 år långt ifrån ha varit tillräcklig. Vid en biskopsvisitation år 1768, varvid det gjordes anmärkning på att bänkdelen ej var upprättad, svarades att detta ej skett emedan »kyrkan med det första skall förlängas». I samma protokoll heter det också: »Örgryte kyrka är i godt och försvarligt stånd, men som till densamma icke är mer än en dörr, påmintes nödvändigheten af åtminstone en till». Kyrkans föreståndare, i vilken egenskap B. W. Carlberg, numera överste, stadsarkitekt i Göteborg och bosatt på Kärralund, fortfarande fungerade, svarade härtill »att detta var påtänkt och skall ske när kyrkan blifver förlängd».

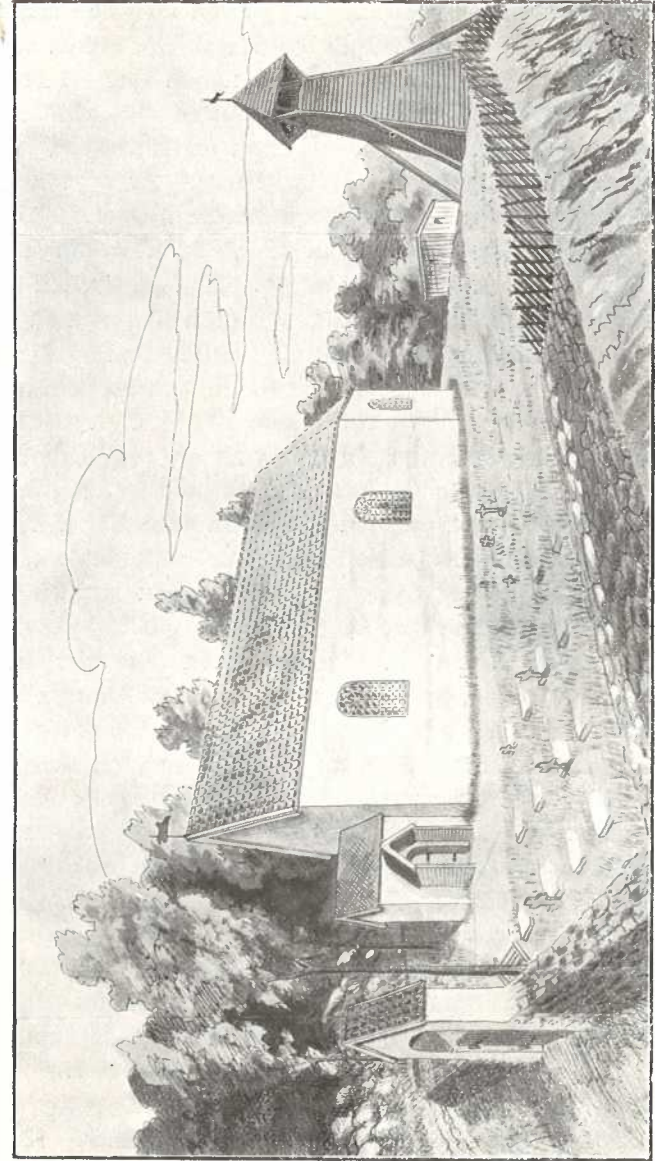

Bild 14. Kyrkans antagliga utseende år 1736.

Sju år förut hade församlingen gjort en framställning till rikets ständer om erhållande av byggnadshjälp, vilken supp-lik medförde en utgift av 83 dlr utan någon synlig motsvarande inkomst. Kyrkans årliga inkomster voro vid denna tid mycket goda och det i kyrkokistan förvarade och inom socknen utlånade kapitalet växte allt mer. År 1771 kunde man köpa 30.000 tegel till det projekterade bygget.

Den »förlängning», varom man talat, var en utvidgning på bredden, tillkomsten av ett tvärskepp. Men då kyrkan icke mäktade mer än halva skeppet, beslöt man tillbygga en flygel på norra sidan, på den minst värdefulla delen av kyrkogården. År 1774 kom flygelbygget i gång och bortlämnades på entreprenad för 1200 dlr till byggmästaren G. Grahn i Göteborg, som dessutom erhöll 66 dlr 21 öre för stengolvets inläggande i nybyggnaden. Det egentliga byggnadsarbetet synes ha pågått 1775, då man fick hålla vakt i fyra nätter vid det hål, som brutits på norra muren. Påföljande år utförde snickaren Anders Ljunggren inredningen »med stolar och läktare i flygelen» och uppbar härför 400 dlr.

Något arbete på kyrkan förekom sedan icke förr än år 1800, då hon försågs med nytt bräddtak och delvis nya takpannor. Samtidigt gjordes nya fönster i koret. Påföljande år anskaffades 8 nya blyfönster med 48 rutor böhmiskt glas. År 1806 blev tornet reparerat, klockorna nedtogos och vägarna kalkslogos, antagligen uppsattes nytt ställningsvirke för klockorna, slutligen koppartäcktes tornhuven och kyrkan erhöll nya fönster. Till koppartaket inköptes 62 pund och 16 skålpund koppar, men förmodligen har kyrkan förut ägt åtskilligt av denna metall, ty »smältarlön» betaltes för 85 pund och 15 skålpund, och hela koppartaket gick till 450 rdlr. I allt drog detta års reparation en kostnad av 2.652 rdlr banko, som nödgade kyrkan att låna 1.000 rdlr.

Kyrkans sista tillbyggnad gjordes 1817. Det var den södra flygeln, varigenom tvärskeppet fullbordades. Kostnaden för murnings-, snickeri- och plåtslageriarbetena, vilka

utfördes 1817, uppgingo till 2.176 rdlr 8 sk. banko. I kontanta gåvor för detta bygge, huvudsakligast från Göteborg, inflöto 1.154 rdlr, 16 sk. banko. Dessutom skänktes mursten, virke o. d. Målningen, som utfördes 1818, kostade 483 rdlr 8 sk. banko, och följande år utbetalades 200 rdlr banko till pastor Santesson för »besvär» vid tillbyggnaden. Denna kostade sålunda församlingen inalles 1,769 rdlr 8 sk. banko i kontanter. Den över södra flygelingången anbragta stenen med inskription betingade ett pris av 104 rdlr.

I och med 1817 års tillbyggnad erhöll kyrkan den plan, som bild 18 visar.

Norra flygeln var ursprungligen försedd med ett särskilt vapenhus, som man kan se på en karta från 1827. Detta omtalas också 1853, då kyrkovärden fick i uppdrag att låta uppföra ett »nytt ändamålsenligt vapenhus af sten i stället för det gamla af träd, som är förfallet». Detta nya vapenhus uppfördes 1854, försågs tio år senare med ny trappa och panelat tak, samt nedrevs antagligen på 1870-talet.

Orgelläktarens framsida tycks 1740 av Curowski ha blivit försedd med målade ansikten (av apostlarna?), åt vilka svarvade ringar till infattning gjordes. Vi ha redan sett, att den gamla altartavlan och predikstolen uppsattes efter tillbyggnaden 1736.

Fem år efter norra flygelns fullbordande, alltså 1780, skänktes kyrkans ännu kvarstående predikstol och prästbänken mitt emot av kyrkans dåvarande föreståndare, ägaren av Kärralund och grosshandlanden i Göteborg, G. B. Santesson, och dennes hustru. Predikstolen är ett ganska nätt arbet: i vitt och guld. Fälten runt om ha i upphöjt, förgyllt arbete diverse emblem såsom böcker, facklor, kors och kalk, blomsterranka och sädesax. Under bokstället ett brinnande hjärta, bakom under baldakinen en ur moln nedkommande duva. Baldakinen krönes av en glob med kors. Sakristieskranket är mycket enkelt.

Nu passade naturligtvis icke längre den gamla altartavlan,

och då under loppet av 20 år ingen visade sig behjärta kyrkans behov av en ny, gick församlingen år 1800 själv i författning om anskaffande av en dylik. Ritningar uppgjordes av arkitekten Carlberg, en son till den förut omtalade fortificationsöversten, och kostnaden uppgick till 406 rdlr 48 sk. Häri är dock inberäknat nya siffertavlor och nya fönster i koret. Modellen, som nu förvaras i Göteborgs museum, kostade 8 rdlr. På föranstaltande av kyrkans dåvarande föreståndare, kapten Abr. Blix, anordnades en in-

Bild 15. Från takmålningarna. Detalj vid koret.

vigning av altaret, som tycks ha antagit mycket solenna former, ty »musiquen» vid tillfället honorerades av kyrkokassan med ej mindre än 5 rdlr.

Detta altare, som ännu står kvar i kyrkan, är, liksom predikstolen, i vitt och guld. Mitten utgöres av en marmorerad trätavla med inskriften »II Cor. v 19» och här nedanför ett upphöjt kors. På ömse sidor om tavlan stå korintiska pilastrar. Överstycket utgöres av det allseende ögat omgivet av strålar i en molnbädd, allt i guld. Nederst, på ömse sidor om pilastrarna, lagens tavlor till vänster, bok och kalk till höger.

Redan 1789 inköpte församlingen ett »vackert och väl konditionerat orgelverk» av Henry Greig för 1950 rdlr 28 öre smt. Orgeln, som förut tycks ha stått i engelska kyrkan, gjordes i ordning av orgelbyggaren Eberhard för 300 dlr. Till orgelverket insamlades i frivilliga gåvor 306 dlr, därav i kollekt i kyrkan på orgelns invigningsdag 234 dlr 17 öre smt. Reparationer på orgeln förekommo 1799 och 1817. Den nuvarande orgeln, ett gott instrument, byggt av Marcussen & Son — samma firma, som levererat orglarna till Domkyrkan och Kristine kyrka i Göteborg — skänktes 1868 av kapten Claes Pontus Wilhelm Virgin och hans hustru Maria Charlotta, f. Lewgren, å Kåltorp.

Samtidigt fick orgelläktarens skrank sin nuvarande framsida.

Av kyrkans handlingar kan man icke uttryckligen se när begravingar ägt rum inuti kyrkan eller huru stor inkomst denna haft av dylika lägerplatser, i mer än två fall, nämligen när handelsmännen Per och Sven Böker år 1735 betalade vardera 100 dlr för gravställe i kyrkan. Att hennes donatorer, prästerskap och föreståndare framför andra fått sitt sista viloställe inom templets murar är naturligt och framgår även av de bevarade gravstenarna. Men att även en mängd andra efter tidens sed åtnjutit denna förmån bevisas av de många kistor, som funnits och ännu finnas under kyrkogolvet. Det förekommer emellertid ingen annan »betalning för lik» omkring år 1700 än från 2 dlr 8 öre smt för ståndspersoner till 12 öre för fattiga och barn. Man får väl anta, att de högre avgifterna berättigade till gravplats i kyrkan, medan de lägre gällde platser på kyrkogården. Först omkring mitten av 1700-talet torde det ha blivit vanligt, att även personer »av stånd» begravts utom kyrkan.

Före 1860-talet saknade kyrkan varje slag av uppvärmning, och på den tiden fick man ha bra på sig, när man om vintern ville besöka gudstjänsten. Omkring 1860 inlades värmledning, vid vilket tillfälle golvet öppnades.

Detta utgjordes av trä i tornet, där en väldig fyrkantig lucka med stora ringar i hörnen upptog större delen av golvytan. Inuti kyrkan utgjordes golvet i huvudsak under bänkarna och i flyglarna av på kant ställda tegelstenar, som man ännu kan se under bänkarna i norra flygeln. Stora gångens golv bestod av gravstenar, och längst fram åt koret lågo de stenar, som täckte biskoparna Poppelmans och Wallerius' samt Carlbergska och Bökerska familjernas gravar. Hela golvet i långskeppet och södra flygeln samt »gången» i norra flygeln uppbröts och trägolv inlades i stället. Under golvet anträffades en mängd likkistor, ja, under tornets golv i sådan mängd, att de stodo i flera lag på varandra. Kistorna voro efter den tidens bruk försedda med silver- och bleckplåtar, angivande den dödes namn. Dylika plåtar voro också i gamla tider fastsatta på kyrkoväggen, vid den bänkplats, som den döde i livstiden innehåft. Kistplåtarna avtogos, och kyrkan äger ännu en mängd dylika.

Biskoparna Wallerius*), Poppelmans**) och Carlbergs***) samt deras anhörigas kistor upptogos och nedsattes i en gemensam grav invid kyrkans yttre norra vägg, där också de till dessa gravar hörande stenarna fastsattes (se bild. 24). De Bökerska familjernas kistor begrovos likaledes på kyrkogården, intill korgaveln. En mängd andra kistor från kyrkan, vilka hängde något så när ihop, nedsattes i en stor grav öster om kyrkan.

Övriga gravstenar, även de intressanta Bökerska, upplades i en hög, där det nuvarande gravkapellet står, och lämnades här vind för våg till förvittring och — avyttring. Att det senare skedde bevisas därav, att en av dessa gravstenar

*) Biskop Daniel Laur. Wallerius dog 1689 på sin sätesgård Sävenäs 59 år gammal och begrovos i Örgryte kyrka av ingen mindre än biskopen i Skara, Haqvin Spegel.

**) Biskopen doktor Johan Poppelman, biskop Wallerius' svärson, dog i Göteborg 1725 i en ålder av 76 år och jordades i svärfaderns grav.

***) Biskopen doktor Johan Carlberg dog i Göteborg 1701 ej fullt 63 år gammal och begrovos utan pomp och ståt av sin kaplan P. A. Aurelius.

ännu i dag lär ligga i Underås källare. Andra gravstenar påträffas här och där i kyrkans grannskap. För c:a 20 år sedan ingrep hr G. H. Jacobsson och räddade vad som fanns kvar. Detta inskränkte sig i huvudsak till de båda Bökerska stenarna, vilka uppsattes över graven vid korgaveln (se bild 23). En sten med halvt utplånad relief från 1678 — kyrkans äldsta bevarade sten — hade tidigare uppställts vid norra kyrkomuren, mellan sakristiedörren och norra flygeln. Pieteten mot särskilt de Bökerska stenarna var — fränsett det historiska intresset — en ren skyldighetsgård, kanske mindre mot Peter Böker än mot Sven, som år 1749 givit 200 dlr smt särskilt för »dess graf i kyrkan måtte blifva vid makt hållen». Dessutom hade herrarna Böker dyrt betalt sina lägerplatser i kyrkan (jfr sid. 37).

Då kyrkan 1890 upphörde att vara gudstjänstlokal, avlägnades värmeledningen och man nödgades härför ånyo bryta upp golvet. Vid detta tillfälle upptogs en hel del mer eller mindre sönderfallna skelett och kistor, vilka begrovos öster om kyrkan. Samtidigt hittade man under trossningen dels kyrkans Karl XII:s-bibel (se sid. 50), dels den trearmade ljusstake, som i gamla tider hade sin plats på altaret, och de båda försilvrade stakar, som hr Aschen på Bagaregården förärat (se sid. 43). Det var synd, att icke en närmare undersökning gjordes, ty det är mycket sannolikt att de gamla gravkamrarna under kyrkogolvet gömma flera relikier från kyrkans yngre dagar.

Samma år uppställdes den anskrämliga kamin, som allt sedan vanprytt norra flygeln, och för att bereda plats härtill nödgades man nedriva läktaren i denna del av kyrkan, varjämte flygelns ytterdörrar igensattes.

I norra flygelns östra innervägg är insatt en minnestavla över Eliza Gordon, död 1811, maka till brittiske konsuln i Göteborg, J. Smith. Södra flygeln har två sådana tavlor, den ena över David Law, köpman i Göteborg, död 1823, den an-

dra] över Alexander Barclay, likaledes köpman i Göteborg, död 1833. Naturligtvis har uppsättandet av dessa tavlor varit förenat med goda inkomster för kyrkan, ehuru detta av räkenskaperna framgår endast vad den Barclayska tavlan beträffar. Dess plats betaltes nämligen med 250 rdlr banko.

LÖSA INVENTARIER.

Örgryte gamla kyrkas äldsta bevarade inventarieförteckning torde vara den, som finnes i det av skarabiskopen Jacobus Johannis' son, Olaus Columbus, år 1583 upprättade inventarium för Skara stifts kyrkor.

Det framgår sålunda av *Inventarium Ecclæ Örgryta* att kyrkans tillhörigheter nämnda år utgjordes av:

»En kalk med patén, litet förgylld, vägande 30 lod.

1 altarkläde,

1 kalkduk,

1 humerale,

Inga klockor.»

Enklare kunde inventariet knappast vara, och i jämförelse med t. ex. huvudkyrkan, Ludosiensis, var Örgrytekyrkan fattig. Kalken var emellertid inte att skämmas för, då de flesta kyrkor i stiftet hade kyrkokärl, som vägde mindre. Humerale är förmodligen ett slags messhake. Att särskild anteckning gjorts rörande socknens brist på klockor, får väl anses vara ett talande bevis för kyrkans fattigdom.

Det äldsta i kyrkans räkenskaper bevarade inventariet är från 1676. Enligt detta ägde kyrkan då följande:

»En silfverkalk med silfversaltzer.

Ett armekläde med rödt silke och guld.

Ett dito silkesydt armekläde, dito silkesydt.

Ett handkläde silke syth.

En messe hake af grönt blommat atlask.

En messeserk.

En åttakantig tennflaska om 3 stop.

En glasflaska om 1 stop.

Ett gammalt flamsk täcke.

En handbok med psalmbok.

Ett handbäcken.

En grankista med ett litet skrin.

En bibel och psalmbok.

En stor flaska af messing med 3 pipor.

Trenne messingsarmar.»

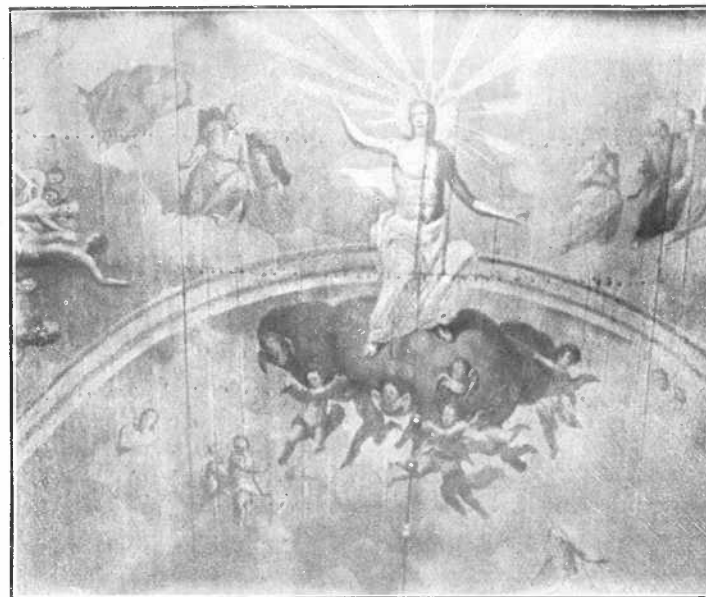

Bild 16. Från takmålningarna. Detalj från mitt-taket.

Nästa bevarade inventarieförteckning förskriver sig från 1745 och lyder så:*

»Kalk med patén 1676, 1678.** förbättrad och omgjord 1716, kostat då 20 dlr 16 sk. (På en vidfäst lapp: $18\frac{3}{4} + 4\frac{1}{2}$ lod = $23\frac{1}{4}$ lod.)

* Finnes såväl i koncept som renskrivet. Vi följa här konceptet, som är utförligast.

** Ärtalen efter föremålet betyda, där intet annat nämnes, att det finnes upptaget i de dessa år upprättade inventarieförteckningarna.

Messhake af blommerat grönt sidentyg, med gullspetsar 1676.

Messingsstake med 3 pipor (på altaret) 1676, 1678.

Ljuskrone af malm.

2:ne små messingsljusplåtar, som öfverskulden Aspendal förärat anno 1739.

2:ne dito armar 1670, 1678.*

1 liten metall-ljusstake.

1 gammal messingskål till dopet.

1 stort messingsfat, väger 5 marker, och en tennskål, väger 2 marker, att betjäna sig af vid det heliga dopet. Sal. fru biskopinnan Poppelmans arfvingar 1737.

1 funt af huggen sten med tillhörig skål af tenn, förärad af Handelsman Sven Böker 1738.

1 gammal förgyld ask, vid. inventar. 1678 Gudmund Orm förärat.

1 Beklädnad på altaret af rödt kläde. Ad. H. K. S. H. S. M. A. D. A. 1661.**

N. B. Finnes eljest ett af kyrkans pgr är köpt 1738.

N. B. Välb.:ne fru kaptenskan von Gröninger på Lunden förärat ett stycke röda silkefransar $5\frac{1}{2}$ aln som sattes nedan kring altaret 1741.

1 hvitt drällsöfverdrag på Altaret. H. Sven Böker 1739.

1 dito gammalt linneöfverdrag med fransar. Biskopinnan Poppelman 1723.

1 handduk af dräll. Handelsm. Sven Böker 1739.

2:ne nya utsydda florskläden att bruka öfver kalken. Fru kaptenskan Hjortberg 1739.

1 dito silkeskläde. Styrman Molin 1739.

3:ne gamla dito. 1 har hr Christian Nötel förärat 1678.

N. B. 1 linnedamask handkläde. Biskopinnan Poppelman 1723.

* I det renskrivna står: »Två små armar under läktaren.»

** I det renskrivna: »framman till med siffvergalloner utprydt och följande siffverne bokstäfver och siffror påsydda.»

4 alnar nytt grått bast förärat af fröken Bergengren.

1 broderad håf med vidhängande malmklocka.

1 gammal oduglig dito. vid. 1678.

2:ne italienska vaxljus som ständigt stå på altaret. Skeppar Biden 1739.

1 måladt oljefärgsstycke af Kristi korsfästelse. Herr handelsman Hier. Nissen 1738.

N. B. Hr Aschen på Bagaregården förärat till kyrkan 1 par försilfrade ljusstakar med tillhöriga vaxljus 1726.

N. B. för kyrkans penningar låtit göra tvenne träljus på altaret med målning 1732.

1 grafskrift med förgyld ram omkring öfver drottning Ulrika Eleonora 1743, inköpt och betald med kyrkans penningar.

1 tafla för numren. Fru biskopinnan Poppelman.

1 försilfradt krusifix. Hr löjtn. Carlberg 1725.

N. B. Hr kommendör Ankercreutz förärat 1690 (?) 2:ne krusifix, som till en prydnad på altaret satta äro.

1 Kristi ansikte, i oljefärg måladt. Hr löjtn. Carlberg, 1725.

1 tennflaska om två kannor.

N. B. 1 åttakantig tennflaska om 3 stop. v. 1678.

1 liten tennflaska utan skruf.

2:ne buteljer.

1 kyrkokista beslagen med tvenne lås och ett öfverfall.

N. B. 1726 för kyrkans penningar är köpt ett skrin för 3 d. 16 sk.

N. B. En grankista med ett litet granskrin. v. 1676.

(Härefter nämnes en del redskap o. s. v.)

BÖCKER.

1 stor kyrkobibel. 1 gammal dito.

1 kyrkopsalmbok in quarto. 1 handbok dito.

S c r i v e r s själaskatt 6 tomer i 3 band.

K o c k e n s register uti ett band.

1 kyrkobok för kyrkoherdens annotationer.

I gammal kyrkobok hvaruti kyrkans räkenskaper finnas ifrån år 1670 till år 1689.

I nyare kyrkobok för räkenskaperna ifrån år 1690 till närvarande tid.

I inbunden bok med förordningar.»

Utom de här anförda ha vi haft 1768 och 1801 års inventarieförteckningar att tillgå.

Vad först kyrksilvret beträffar, så veta vi alltså, att kyrkan i slutet av 1500-talet ägde en »litet» förgylld silverkalk med patén vägande 30 lod. Denna kalk, som reparerades 1673 och år 1716 »förbättrades och omgjordes», synes ha använts ännu 1746, vilket år guldsmeden Fernlöf i Göteborg förfärdigade en helt ny kalk med patén, vilken vägde $48\frac{1}{4}$ lod och kostade 144 dlr 24 öre smt. »Den gamla kalken», som vägde 24 lod — det kan gärna ej ha varit någon annan än 1500-talets, fast han på något underligt sätt förlorat i vikt! — gick i byte för 48 dlr. smt. I 1755 års visitationsprotokoll omtalas denna nya kalk som »en stor och vacker kalk, förgylld utan och innan samt ganska ren och väl hållen». Det anmärktes emellertid att »till säkerhet i fall kalken genom stöld eller på annat sätt skulle blifva kyrkan afhänd, bör kyrkans namn och lod på densamma sättas.» Detta visar sig också vara iakttaget vid senare visitation.

Socknebudskalk är det antagligen fråga om 1673, då »Lars guldsmed, som förfärdigade kalken» erhöll 1 dlr smt. År 1728 förekommer »ny kalk av tenn till socknebud».

Kyrkans nuvarande kyrksilver är av ganska nytt datum.

Till nattvardskärnen få vi även räkna den tenn- och den glasflaska, som första gången nämns 1676. De användes till förvaring av vin och sköljvatten.

Kyrkan gamla, tidigare omtalade dopfunt, som i munkstil bar en halft utplånad inskrift, varav man i 1700-talets början skall ha kunnat läsa ...erium Orecry... torde knappast ha varit äldre än från 1300-talet. Huru som

hälst, tycks funten, den enda gång vi höra talas om den, ha varit ganska skröplig, ty 1738 erhöll kyrkan av handelsmannen Sven Böker i Göteborg en ny funt av röd täljsten, »förgylld och målad». Denna dopfunt, som nu står i den nya kyrkan och som avbildas å sid. 45, bär runt om inskriften: »Sven Hansson Böker, Christina Johanna Carlsdotter Sö-

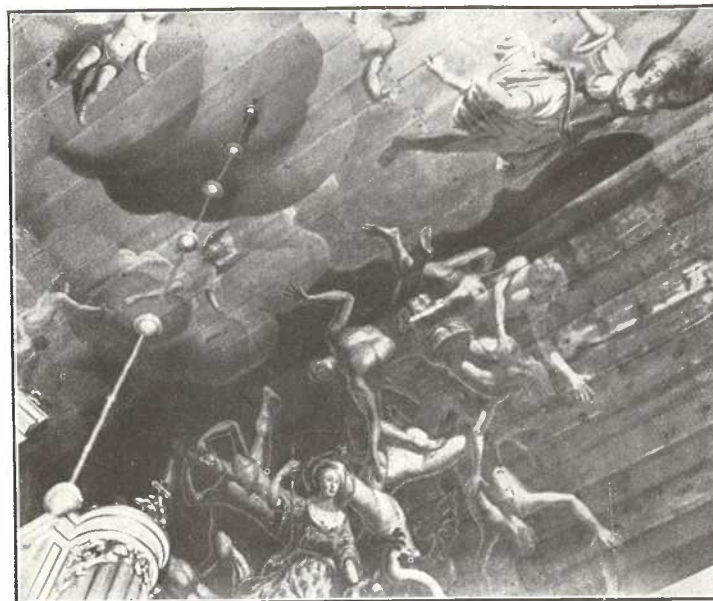

Bild 17. Från takmålningarna. Detalj vid läktaren.

derberg A; 1738.» Den gamla funten är spårlöst försvunnen.

Till de äldsta dopkärlen hörde en gammal messingskål, som omtalas i 1745 års inventarieförteckning. Åtta år tidigare hade biskopinnan Poppelmans arvingar förärat kyrkan ett messingsfat och en tennskål »att betjäna sig af vid det heliga dopet». Detta messingsfat, som ännu finnes i behåll och som synes å bild 19, framställer i mitten syndafallet, runtom går en fris med löpande hjortar. Fatet,

som sannolikt är Nürnbergerarbete, torde förskriva sig från början av 1500-talet. Den gamla mässingsskålen bortbyttes 1771 mot en ny, varvid församlingen gav 2 dlr emellan.

Vad mässkläder beträffar synes kyrkan alltid, så vitt vi känna, ha varit ganska väl försedd. Det år 1583 omtalade »humerales» kan väl icke gärna ha varit något annat än en messhake, då ordet synes ange något att draga över axlarna eller skuldrorna.

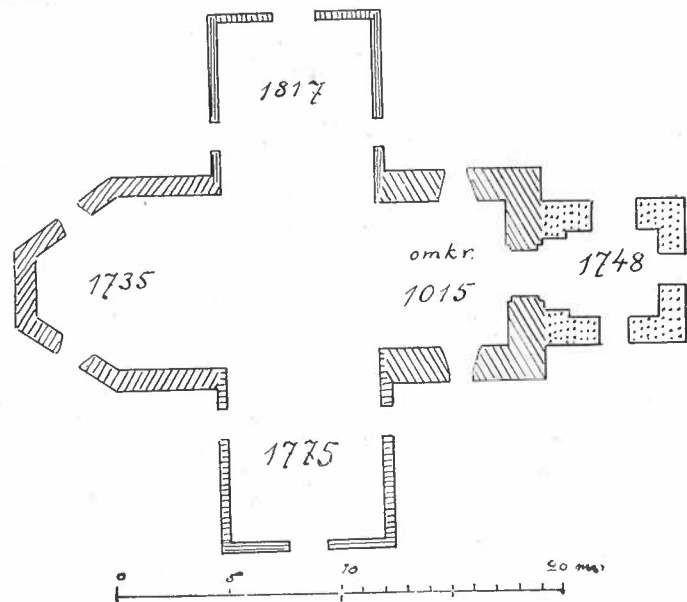

Bild 18. 1817 års (nuvarande) plan.

Den mässhake av grönt blommigt atlas, som förekommer 1676, kunna vi spåra ännu 1745. År 1695 förekommer: »skräddaren för messehakens förfärdigande», vadan kyrkan tycks ha fått ännu en sådan. Mässkjortor ha skänkts och inköpts upprepade gånger. En prydlig uppsättning mässkläder erhöi kyrkan 1776, då prosten Wallerius skänkte en skrud bestående av »mässhake af röd sammet med breda silfvergalloner omkring kanterna och tvenne stora kru-

sifix med kors samt en dito skjorta af fint bomullslärf med röda uppslag för händerna samt en låda att förvara den i.»

De tre silkesyddas »armekläderna», som omtalas i 1676 års inventarieförteckning, torde väl också få räknas till mässkläderna. Intet av dessa äldre mässkläder finnes kvar. Den i nya kyrkan förvarade svarta mässhaken, som tillhör gamla kyrkan, har förvärvats någon gång i 1800-talets mitt.

I 1676 års inventarieförteckning förekommer »en stor flaska af messing med tre pipor», vilken icke kan vara något annat än den mässingsljusstake med tre pipor, som enligt 1760-talets inventarielistor hade sin plats på altaret. Här stodo också det par försilvrade ljusstakar, som herr Aschen på Bagaregården skänkte 1726. När vaxljusen i dessa stakar brännt ut, lät församlingen 1732 göra ett par målade träljus i stället. Vidare finna vi på altaret dels två italienska vaxljus, som skeppar Biden skänkte 1739, dels tvenne krusifix, som kommandör Ankercreutz givit kyrkan 1670.

År 1718 inköpte församlingen en ljuskrona av mässing för 50 daler smt (se bild 20), vilket torde ha stått i förbindelse med den omständigheten, att en Madame Egmont samma år med ett lika stort belopp erlagt halva böterna för lägersmål. Kronan är av den såväl hos oss som i Norge ganska vanliga 1600-talstypen. Den andra av kyrkans malmkronor torde icke ha tillförts kyrkan förrän omkring år 1800 — åtminstone förekommer hon icke nämnd förr än i 1801 års inventarieförteckning. Till kyrkans belysningsattiralj hörde också de båda ännu någorlunda bevarade mässingsljusarmar (se fig. 21), som bära årtalet 1666 och som hade sin plats under läktaren.

Liksom mycket av det, här ovan nämnts, ha även de tavlor, som fördom prydde kyrkans väggar, försvunnit. År 1693 talas om »taflans förfärdigande» och så mycket kunna vi förstå, att det ej varit fråga om altartavlan. Vad det nu än varit för en tavla,

Bild 19.
Dopfunten med dopfatet.

då lämnas i senare inventarieförteckningar ingen upplysning om sen. År 1725 skänkte dåvarande löjtnant Carlberg en oljemålning med ett Kristushuvud och 1738 förärade herr Hjeronimus Nissen åt kyrkan en målning över Kristi korsfästelse. Fyra år därefter »gjordes taflan i ordning, som till åminnelse af salig drottning Ulrika Eleonora upprättats av prosten Ödman»*, och i slutet av samma århundrade upphängdes i förgylld ram konung Gustav III:s tal till ständerna 1772. I 1801 års inventarium nämnes också framlidne biskop Carlbergs porträtt, likaledes i förgylld ram.

Andra i inventarieförteckningen nämnda föremål av intresse äro timglaset på predikstolen, som lagades 1733, och ett blått porslinskrus med silverlock, skänkt av kapten Gröninger på Lunden. Efter tillbyggnaden 1735 fick kyrkan, utom de förut nämnda, dopfunten och tavlan

* I Tanum, Chorographia Bahusiensis' förf.

broderad sammetshåv med stång och två försilvrade klockor, bild 22. Klockorna ha försvunnit, men håven är kvar. Likaså bevarade äro de två »bättre håfvar af röd sammet med oäkta guld-galloner», som kyrkan något senare erhöi i present av skraddaren Lars Hagerberg i Göteborg.

Till en kyrkas növdvängiga utrustning på 1600- och 1700-talen hörde pliktballen* och straffstocken.** Sådana instrument ägde även Örgrytekyrkan, och år 1733 omtalas i räkenskaperna, att nya anskaffats.

I 1728 års räkenskaper förekommer: »låtit laga engelen och dufvan, köpt röda band att hänga engelen och dufvan uti.» Vi kunna föreställa oss, att ängeln hängt över altaret och dufvan över predikstolen. Överst på den ljusbärande träbåge, som nu står på altarbordet, är en liten vitmenad duva av trä fäst. Sannolikt ha vi här duvan från 1728.

Vidare omtalas i 1768 års inventarieförteckning »en gammal mässingsskål till kollektens upptagande med utskuren träfot», »gammal ask af bleck till oblatens förvarande» och »en dito af trä till samma behof».

I den nya kyrkans sakristia står en stor klocka, som på sin tid, sannolikt i mitten av förra århundradet, skänkts åt den

* Stocken, som var gjord av trä och låg på marken, bestod av två halvor med urtagningar för armar och ben, anbragta på så sätt, att redskapet var låst om delinkventen, då stockhalvorna lågo intill varandra. Stocken med missdådaren placerades ute på kyrkoplanen. Detta straff tillämpades på dem, som brutit mot kyrkoordningen och goda seder.

** Pliktballen ställdes på »gången» inne i kyrkan och utgjorde under gudstjänsten deras sittplats, som för lagbrott av världslig domstol dömts till uppenbar kyrkoplikt.

Bild 20. Ljuskronan från 1718.

gamla kyrkan av någon sjöfarande. Vid klockans förflyttning för 26 år sedan blev tyvärr fodralets orientaliska färgprakt dold under simpel ekmålning. Verket är förfärdigat hos John Berry i London och är så till vida märkvärdigt som det visar icke blott sekunder, minuter och timmar, utan även timmarna i dygnet och dagar i månaden.

Första gången kyrkohandböcker omtalas i kyrkans handlingar är år 1680, då landssekreterare Mårten Poppelman skänkte en bibel med handbok. Kyrkan saknade dock icke förut bibel, ty i 1801 års inventarium omtalas en gammal svensk bibel i svart band, tryckt i Lübeck 1622, såvida ej, vilket icke alls är omöjligt, dessa båda biblar voro identiska. Ny bibel inköptes emellertid 1707, och så sent som 1726 betalas »resten på den nya bibeln», på vars rygg kyrkans namn sex år senare anbringades »med förgyllda bokstäfver». Vi ha här att göra med den väl bevarade Karl XII:s bibel, som numera förvaras i nya kyrkan. Den är tryckt hos Henrich Keyser i Stockholm 1703 och har på båda pärmarna Karl XII:s namnchiffer i guld (se sid. 39).

Andra kyrkohandböcker nämnas i 1745 års inventarieförteckning, se sid. 41. Den här omtalade inbundna boken med förordningar torde vara den »i liten kon. Carl XI:s kyrkolag in duodecimo», som omtalas i 1801 års inventarier. Troligen är det denna, om vilken det heter 1698: »utgifvit kyrkobokens förgylta bokstäfvers påskrift 8 dlr och bokens nederförande från Stockholm 8 dlr.» Av alla kyrkans gamla böcker torde Karl XII:s-bibeln vara den enda, som finns kvar.

Till kyrkans lösa inventarier få vi väl även räkna kyrkklockorna.

De äldsta bevarade räkenskaperna börja med en redogörelse för den år 1671 pågående insamlingen till förmån för en klocka. »Kort förslag uppå inkomster till Örgryte kyrka 1670-74 202 dlr 9 öre, däraf det mesta föräradt till klockan.» I räkenskapsboken tecknade var och en sitt namn och bidrag. Emellertid hade kyrkan mycket mera penningar, att döma

av: »Förslag uppå hvad och huru många penningar som i förord fanns förr än kyrkoboken blef uppköpt (10 maj 1670) förärade pgr till kyrkan utur staden och rundt om 424 dlr 11 öre smt». År 1673 stöptes den nya klockan och den drog en kostnad av 206 dlr 2 $\frac{1}{2}$ öre. Men då hade församlingen också fått släppa till sin gamla efter 1583 anskaffade klocka och en stor koppargryta. Bland utgifterna märkas 21 dlr 15 öre i gjutningslön, 4 öre i drickspängar till drängarna i vägen, 10 dlr 24 öre till beslag samt järn och drickspängar. Den gamla klockan hade vägt 5 lispund 4 pund, den nya vägde 32 lis-

Bild 21. Armstake från 1666.

Bild 22. Håv från 1756.

pund, vilket i silvermynt utgjorde ett värde av 927 dlr 7 $\frac{1}{2}$ öre. Denna klocka upphängdes först i en nybyggd klockstapel, sedan i tornet. Nu nöjde man sig emellertid icke längre med en klocka, och år 1754 — sedan man insamlat 187 dlr inom och 505 dlr utom socknen samt dessutom tagit 58 dlr av de medel, som beviljats socknens fattiga — inköptes en ny, ändå större klocka för 800 daler av klockgjutaremästaren Joh. Daglieb.

Inskriptionen å denna klocka lyder:

»Då Adolph Fredrik, Swea Kung,
På tredje året förde
Sin rikes Spira med all Nåd

man då min klang först hörde;
Att kalla folket till Guds Hus
Sin Bön och Suck uppsända,
Det Himlen täcktes Nåd och Frid
till Kung och Landet vända.»

Kring nedre kanten läses följande:

»När du får höra Ljudet mitt
kom till Örgryte Kyrka,
Guds ord det röre Hjärtat ditt

Bild 23. Bröderna Bökers gravstenar.

att Själen må få styrka,
Vänd af din synd och bättra dig,
Var trogen, from, lef gudelig,
Din Herre Gud rätt frukta.»

Efter tretton år befanns det emellertid att den gamla »lilla» klockan inte »accorderade» med den nya, varför man lät klockgjutaren A. Wetterholm gjuta om den gamla med ytterligare tillsats för en kostnad av 1.419 dlr. Och i sitt nya

skick fick denna nu för minst andra gången omgjutna klocka följande inskrift:

»Min nya dräkt nytt vittne bär,
Att tid och år allting förtär,
Sen jag i tre och nitti år
Guds folk fått sammanringa,
Förnyad jag nu åter får
Till Herrens ära klinga.»

Inskriften är så till vida felaktig, som klockan i sin förra skepnad ringt i sex och nitti år. Huru många år hon ringt i den skepnad, hon därförut hade, veta vi tyvärr icke.

Överst runt om bär den lilla klockan inskriften:
Soli Deo gloria in excelsis.

Enligt vad som framgår av anteckningar från 1600-talets slut smyckades kyrkan årligen till varje pingst och midsommar med löv, och det tycks ha gått åt ganska försvarliga kvantiteter, ty man betalade hela 8 öre för varje gång. Vid julen pryddes kyrkan med ljus, och i början av 1700-talet omtalas då även halm i kyrkan, förmodligen på golvet.

Forna tiders skälmar hade ingen försyn för kyrkans helgade rum, och även Örgryte gamla kyrkas handlingar kunna berätta om tillgrepp av kyrkans tillhörigheter. Sålunda erhöll Jon i Skår 1681 ersättning för att han tillrättaskaffade en tennflaska, som bortstulits ur kyrkan. Sjutton år senare tycks denna flaska vara borta igen, och nu för alltid, ty räkenskaperna upptaga utgift för »en ny tennflaska, sedan den gamla flaskan togs».

Det ideliga nyanskaffandet av särskilt spadar och klocktåg föranleder till antagandet, att dessa ganska lätt tillgängliga föremål ofta tillgripits. Det saknar inte sitt stänk av humor, när 1728 ett helt kyrkofönster bortstals. Nio år se-

nare satte man järngaller i ett fönster, och det därpå följande året kunde, tack vare bröderna Bökers frikostighet, ytterligare två fönster förses med galler. 1740 omtalas »nattetid sönderslagna fönsterrutor», med anledning varav man satte »järngaller i det ena fönstret och hjälpestång i det andra». Sålunda hade troligen ytterligare ett fönster redan förut försetts med galler*. År 1837 var kyrkan nära att förlora sina ljuskronor, men hur det nu gick till, så tillrättaskaffades de, och denna bedrift lönades med 3 rdlr.

KYRKOGRÄDEN.

Ursprungligen har den Örgryte gamla kyrka omgivande kyrkogården icke haft på långt när så stor utsträckning som nu, varken i väster, söder eller åt öster. Åt norr däremot har ingen utvidgning ägt rum, dels därför, att denna sida av kyrkan förr ogärna valdes till gravplatser, dels därför, att Danska vägen, efter anläggningen någon gång i förra hälften av 1600-talet, hindrat utvidgning åt denna sida.

När den förut omtalade Jon i Skår 1681 lade »44 famnar ny muur om kyrkan», så betydde detta, att kyrkan fick ny inhägnad på sin norra och västra sida, d. v. s. vinkeln åt Danska vägen. Samtidigt gjordes en port i västra och en i norra muren, vartill åtgick två timmerstockar, en sparre, tolv tolfter bräder samt en mängd spik och kalk, och såväl snickare som smed sysselsattes.

År 1703 inköptes från Stadstegelbruket 800 st. mursten, 200 tegelpannor och 12 ryggåspannor och med de sålunda skaffade materialerna uppfördes detta år och det följande i de gamlas ställe de välvda portar, som stodo kvar till 1817 och av vilka den västra ses å bilderna 14 och 25.

Som man kan finna av bild 25 och gamla kartor hade så sent som 1830 den västra muren, från hörnet åt Danska vä-

*) Trots detta ansågs inte kyrkan säker för tjuvar, ty 1768 stod kyrkokistan i »bästa förvar» på Kärralund hos kyrkans föreståndare.

gen, en ännu ostligare sträckning än kyrkans tvärriktning, och låg således c:a 10 meter innanför den nuvarande muren, vid västra porten. Denna mur sträckte sig före 1807 heller ej längre mot söder än ungefär 8 meter innanför och till höger om nuvarande västra portens södra sten. På denna punkt tog södra muren vid och sträckte sig något krokig ned till hörnet vid Dicksonska graven. Utanför muren åt dessa sidor sträckte sig då den s. k. kyrkbacken, som ägdes av Underås och vartill hörde ett kvarnfall i bäcken.

Sådant hade kyrkogårdens utseende åt dessa sidor varit allt sedan den stora tillbyggnaden 1735—36, ja, sedan åtskilligt tidigare. Huru långt kyrkogården på den tiden sträckt sig åt öster, kan man förstå av den åldriga och imponerande lind, som står vid den östligaste av kyrkogårdens båda portar åt Danska vägen. År 1729 inköptes nämligen »42 lindeträn, som äro satta på kyrkogården och kostade 6 öre stycket». Två år senare köptes ytterligare »18 stycken willträn». Åtskilliga av dessa träd stå ännu kvar, särskilt på kyrkans norra sida, åt Danska vägen. Och kraftigast av dem alla är den ovannämnda linden, som markerade gränsen åt öster. På en år 1835 upprättad karta över kyrkogården går också från denna lind en mur rätt ned mot bäcken.

År 1807 förstorades vinkeln mellan västra och södra kyrkogårdsmurarna, i det 15 famnar ny mur uppfördes från hörnet till den bergskulle, som nu begränsar kyrkogården åt söder, där man ännu kan se en bit av denna gamla mur. Genom sprängsten och »fylla» lyftes den nya delen av kyrkogården i nivå med det övriga. Tio år senare nedrevos de gamla välvda portarna och man lät hugga 3 par portstenar, de samma, som ännu bilda portarna. Redan nu synes man ha beslutat kyrkogårdens utvidgning åt väster, ty det talas om, att man »grävt upp kyrkbacken och kört fylla». Dessutom framforslades icke mindre än 100 lass sten. Det dröjde emellertid 14 år till, innan denna utvidgning företogs.

Bild 24. Carlbergska gravstenen.

bortfördes 1839, sedan det sålts till Åkerman, som startade Särö havsbad, och står ännu kvar på Särö såsom det gamla varmbadhuset. Men redan åtskilliga år förut torde kvarnen ha blivit nedlagd och troligen stod detta i förbindelse med den utvidgning av kyrkogården, som ägde rum år 1831, »när kyrkogårdsmuren flyttades». Härigenom fick kyrkogården samma utsträckning som nu åt väster, och förmodligen sträcktes muren också längre åt söder, intill de båda bergskullar, som reste sig mellan kyrkogården och bäcken och vilka numera utgöra kyrkogårdens gräns åt den smala remsan av Underås längs bäckfåran.

Vid 1831 års utvidgning, vartill plan och ritning uppgjorts av major Weinberg, åtgick, utom den gamla muren, 120 alnar sprängsten. Tolv trappsteg gjordes, och följande år fick västra porten sitt nuvarande utseende genom »trappans lägg-

Den bäck, som rinner från Stora Delsjön till Möln-dalsån strax söder om kyrkan, var förr, isynnerhet innan Göteborg började taga sitt vatten från Delsjöarna, mycket vattenrikare än nu Ungefär mitt för den plats, som nu upptages av Dicksonska graven, bildade bäcken ett litet fall, och sedan äldre tider fanns här en kvarn. I lugnvattnet ovanför kvarnen anlade dåvarande ägaren av Wilhelmsberg, grossh. G. R. Prytz, på 1820-talet Göteborgs första badhus, vilket ännu bör kunna minnas av gamla göteborgare. Detta badhus

ning med sidomurar». Samma år, nämligen 1832, gjordes 17 1/2 famnar mur åt »Cavallins äng». Detta var alltså den mur, som på den ovan nämnda kartan begränsade kyrkogården åt öster. Den på andra sidan muren belägna ängen, var av en del sedermera införlivades med kyrkogården, tillhörde egentligen Överås och kallades Överås äng, men hade genom byte kommit i Underås ägo. Emellertid arrenderades den nu av apotekare Cavallin på Örgryte Stom (Jacobsdal), därav namnet »Cavallins äng».

Åren 1833—37 kördes massor av fyllnadsämnen på de nya delarna av kyrkogården åt väster och söder samt åt öster vid bäcken, så att området fick ett mera avjämnat utseende. Och år 1847 lades 105 famnar ny mur, d. v. s. att muren blev om-lagd från sydvästra hörnet på kyrkobacken till västligaste porten åt Danska vägen. Några år senare upptogs den östra gränsmuren från 1832 och av dessa stenar byggdes muren åt Danska vägen på östra sidan om den stora linden.

På området närmast öster om denna tvärmur hade man år 1834 begravt koleralik. Redan 1827 blev detta område erbjudet kyrkan såsom gåva av änkefru Dorotea Santesson, men först 1835 beslöt församlingen att införliva 4 kappland härav. Det övriga arrenderades av den nya ägaren, major L. Gjers, och först år 1848 inköptes marken, så att kyrkogården fick sin nuvarande avslutning åt öster. Under de senare koleraepidemierna fortfor man att begrava pestlik i denna vattensjuka mark.

Den sista utvidgningen av kyrkogården gjordes 1870, då grossh. C. D. Lundström på Underås mot fri gravplats avstod marken mellan kyrkogården och bäcken, i vinkeln mellan kyrkogårdens östra och södra delar, en plats, som man tidigare använt till självspillings jordande.

I äldre tider hade varje av socknens hemman sin särskilda del av kyrkogården anvisad för begravingar, och detta tillämpades, så länge området kring kyrkan var socknens enda begravningsplats. Dessa reserverade platser intogo dock en-

dast en mindre del av den gamla kyrkogården. Försäljning av gravplatser blev redan från slutet av 1700-talet kyrkans förnämsta inkomst. Omkring år 1800 kostade ett gravställe dels 16 rdlr 32 sk. specie, dels 20 rdlr. År 1804 betalade snusfabrikör And. Skogström 30 rdr specie, medan segelsömmaren H. Engman, grossh. J. D. Wetterling och herr Alsing fingo betala vardera 37 rdlr 24 sk. specie för sina gravar. Ett år senare kostade herr Jac. Dahls gravställe 60 rdlr och grosshandl. B. Z. Roos' 75 rdlr. I mitten av århundradet synes det vanliga priset för en gravplats ha varit 133 rdlr 16 sk. banko, ehuru även mera betalats.

Under åren 1800—1885 sålde kyrkan mer än 300 dylika privata gravställen, och det ligger i öppen dag, att hon härigenom gjorde sig långt större inkomster än på något annat sätt.

Av en 1869 utkommen förteckning »Gravskrifter på Göteborgs stads och närgränsande församlingars begravningsplatser» framgår att Örgryte den tiden ägde de flesta gravskrifterna näst Gamla begravningsplatsen, som var nummer ett. Detta vill säga ganska mycket, och Örgryte var också, isynnerhet inpå 1800-talet, den av de förmögnare göteborgarna mest anlitade kyrkogården.

Här vila sålunda medlemmar av följande äldre göteborgssläkter: Bratt, Brusewitz, Busck, Colliander, Ekman, Falck, Kobb, Leffler, Malm, Prytz, Roy, Röhss, Sahlgren, av Sandeberg, Santesson, Trana, Wockatz, Wohlfahrt och Ölisch m.fl. Följande mera kända gamla Örgrytesläkter äro jordade här: Gjers, Grén av Rossö på Änggården, Hammarberg, Lundström och Pettersson på Underås, Santesson samt Silvander och Wetterling på Böö. Utom de tidigare nämnda biskoparna vila här följande märkligare personer: biskop G. D. Björck och hans sonson, den blide sångaren Ernst Daniel Björck, den store filantropen konsul Oskar Ekman och hans välgörande maka, vilken nyligen jordats här, frih. Oscar Dickson, justitieborgmästarna i Göteborg Hans Hummel och Eric Elias Brusewitz, grossh. David Carnegie, kommerser-

rådet Sam. Arwidsson, landshövdingen i Halland C. L. Virgin, stiftaren av Sveriges första sparbank tysken Edv. Ludentorff, samt den ryktbare John Halls änka. Även Hall skulle varit jordfäst här, om icke hans lik blivit förstört under Göteborgs domkyrkas brand.

Särskilt anmärkningsvärt är det, i vilken stor utsträckning de invandrade engelska släkterna tagit denna kyrkogård i anspråk. Sålunda finna vi att bl. a. följande äga familjegravar här: Barclay, Carnegie, Dickson, Gordon, Keiller, Kennedy, Nonnen och Seaton.

År 1673 den 23 januari sålde handlanden Gabriel Spalding i Göteborg ett dubbelblock till Gunnar i Torpa för Örgryte kyrkas räkning till »klocketornets upbyggelse», och i början av samma år betalar Lars på Torpet till Jon i Skår för »9 Eke siollar, som kom til Klocke Stabbens upbyggande». Detta är de tidigaste uppgifterna om kyrkans klockstapel. Som vi sett, ägde kyrkan redan tidigare en liten klocka och det har väl då också funnits en liten stapel, vilket bestyrkes därav, att man sålde »thet gamla virket». Men nu var det tydligen fråga om något riktigt storslaget, efter som man anser sig kunna ge det namnet »klocketorn». Samtidigt med virket efter gamla stapeln sålde man »den nya svillen, som blef öfver», vadan arbetet synes ha blivit färdigt redan 1673. Samma år ljöts också den nya klockan, och kyrkan fick som gåva mottaga två klockesträngar (= klocktåg). Följande året blev stapeln klädd och takhuven täckt med spån. Målning förekom ej förrän 1693, ty då omtalas såväl färg till klockstapeln som »arbetslön til färgaren». År 1716 försågs stapeln med ny klädsel, varefter den målades 1717 och 1727. Men nu förföll den mer och mer, och vi ha sett, att den 1739 »af ålder befinner sig i så slätt stånd», att man ansåg det rådligast bygga stentornet framför kyrkan. Efter dettas fullbordande 1750 fick stapeln alldeles förfalla, för så vitt den inte revs ned, vilket är det troligaste. I varje fall kan den inte stått kvar i många år.

Var denna klockstapel varit uppförd är ovisst, men traditionen berättar, att den skall ha stått på Lindströmska gravens plats. Visst är, att ett benhus byggdes här omkring 1840, vilket kvarstod till 1876, då det nuvarande gravkapellet upp-

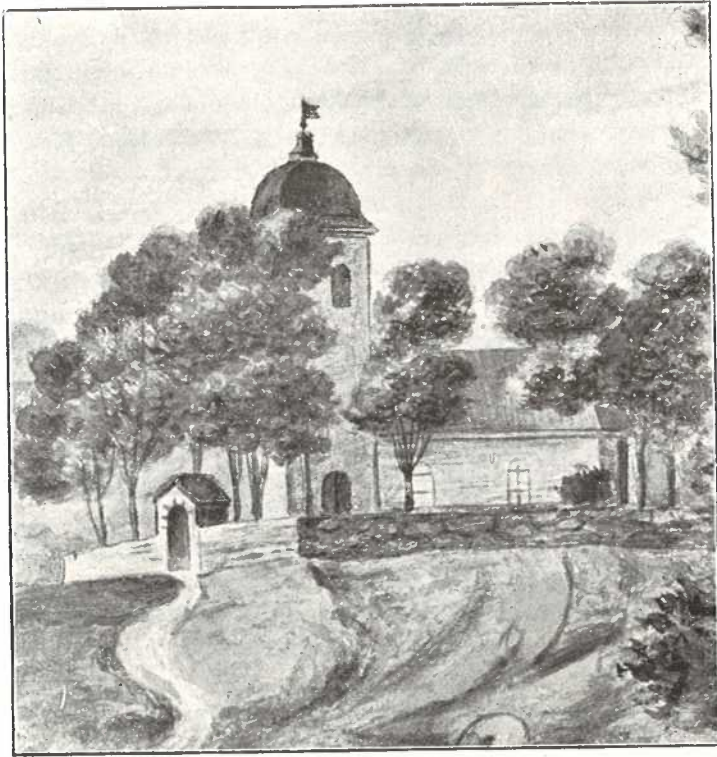

Bild 25. Kyrkan från sydväst år 1811.
Efter akvarell av majorskan Weinberg.

fördes av grossh. Julius Lindström, mot fri gravplats, där benhuset stått.

I äldre tider funnos emellertid flera byggnader på kyrkogården än kyrkan och klockstapeln. Sålunda byggdes 1691 för 34 rdlr 23 1/2 öre kopparmynt en materialbod, som icke senare omtalas. Såväl kyrkostallar som vagnbod funnos

omkring år 1700, ty de reparerades, det förra 1703, det senare 1722. Icke heller dessa byggnader nämnas sedan. År 1733 gjordes utanför kyrkogården ett stänge att binda hästar i. Kyrkoherberget, i forna dagar den svenska kyrkans nödvändiga attribut, »förfärdigades» 1705, vilket antagligen betydde att det reparerades, ty 1722 byggdes nytt herberge, som tre år senare bekläddes samt målades 1725 och 1727. Därefter omtalas icke heller detta. Kyrkoherberget var det samma som tiondebod för kyrkans tionde, och enligt kunglig förordning av 1597 skulle säd till utsädes hjälp åt nödställda lantbrukare förvaras där. Sedan tornet byggts, blevo dessa smärre byggnader onödiga.

KYRKANS FINANSER.

Kyrkans enda ordinarie inkomst efter medlet av 1500-talet utgjordes, som vi redan sett, av det lilla tionde, vilket i de bevarade räkenskaperna först benämnes vinsäd (in natura), sedan vinsädspenningar (se sid. 14). Denna inkomst har dock alltid varit för liten för att spela någon roll. Med skäl kunna vi alltså anse Örgrytekyrkan som en av traktens fattigaste, åtminstone från Gustav Vasas reduktion till omkring år 1700. Ty före Gustaf den 1:stes tid är det ju icke otroligt att kyrkan, liksom de flesta andra, besuttit jordlotter, skänkt för bönhallning, själamässor och gravställen.

De extra ordinarie inkomsterna utgjordes i slutet av 1600-talet av likavgifter (se sid. 37), de penningåvor, som föllo i häven, samt räntorna av det lilla kapital, kyrkan hade utlånat. Extra inkomsterna voro således av allra största betydelse för kyrkan, som också, när det behövts, icke förgäves värdjat till församlingsbornas och — kanske lika ofta — utomstående hjärtan. Vi ha sett flera exempel härför, då det gällt både kyrkobyggnaden, klockorna och inventarierna.

Likpenningarna kunde ofta uppgå till rätt betydliga belopp. Sålunda visade sig t. ex. år 1719 vara ett riktigt välsignat år i detta fall, med ej mindre än 206 dlr smt.

Fordomdags kände sig folket alltid manat att vid särskilda glädjande tillfällen dela med sig åt kyrkan, och på så sätt se vi i de äldsta bevarade räkenskaperna titt och ofta gåvor från 2 daler ned till 8 öre smt. Mot slutet av 1700-talet var det mycket vanligt att för kyrkan göra sammanskott på alla bröllop och barndop, och härigenom tillfördes hon en årlig inkomst av upptill 150 dlr.

Den första mera betydande penninggåva, som möter oss i de gamla räkenskaperna, är den på 100 dlr kprmt, som rådmann Volrat Tham i Göteborg förärade år 1692. Om icke Tham, som dog 1700, varit begravnen i Christine kyrka, skulle man varit frestad till antagandet, att den betydliga summan lämnats för en gravplats. År 1700 lovade biskop Carlberg till kyrkans byggnad förära 100 daler. Detta löfte återberopas sedan år efter år i räkenskaperna och avföres slutligen efter C:s död, vadan kyrkan aldrig synes ha fått detta belopp. C:s efterträdare, biskop Poppelman, skänkte 50 dlr smt åt kyrkan 1723. Till 1735—36 års arbeten insamlades 164 dlr 20 öre dels av församlingsbor, dels av »andra gynna-re». Bröderna Bökers gravavgifter och de tre fruarnas stortartade gåva 1740 ha vi redan omtalat (se sid. 29). Åtta år senare erhöill kyrkan i testamente av assessor Olbers 200 dlr samt av handl. Sven Böker lika mycket för gravunderhåll (jfr. sid. 39). Ytterligare två testamentariska gåvor å resp. 120 och 500 speciedaler ha tillfallit kyrkan 1802 och 1805 genom förordnanden av mamsell Poppelman och änkefru C. M. Wetterling. Fabrikör Anders Skogström skänkte 1828 350 rdlr banko för hans gravvårds underhåll i alla tider.

Kyrkans viktigaste inkomstkälla från slutet av 1700-talet blir försäljningen av familjegravar (se sid. 58). En ny inkomstkälla började man ösa ur 1817, då bänkrum för första gången såldes. Man utlämnade 32 platser å 2 rdlr och 42 å 1 rdlr och erhöill på detta sätt en årlig inkomst av 106 rdlr.

Som vi redan antytt, voro kyrkans målsmän tillräckligt kloka, att i största möjliga utsträckning hålla kyrkans ka-

The image shows two pages of handwritten church accounts. The top page contains entries from 1675 to 1700, including a large entry for 100 dlr in 1692. The bottom page contains entries from 1700 to 1828, including a large entry for 350 rdlr in 1828. The handwriting is in an old Swedish cursive script.

Year	Description	Amount
1675	Till kyrkans byggnad förära	100 dlr
1692	Volrat Tham förära	100 dlr
1700	Biskop Carlberg lovade	100 dlr
1723	Biskop Poppelman skänkte	50 dlr
1735-36	Insamlades för arbeten	164 dlr 20 öre
1740	Bröderna Bökers gravavgifter	Stortartade gåva
1740	De tre fruarnas stortartade gåva	Stortartade gåva
1748	Assessor Olbers testamente	200 dlr
1755	Handl. Sven Böker testamente	Lika mycket
1802	Mamsell Poppelman förordnad	120 speciedaler
1805	Änkefru C. M. Wetterling förordnad	500 speciedaler
1828	Fabrikör Anders Skogström skänkte	350 rdlr

Bild 26. Två sidor ur kyrkans äldsta räkenskapsbok (1675).

pital i marknaden. Men man nödgas dock erkänna, att kyrkans långgivareverksamhet var av en ganska filantropisk beskaffenhet. Ätminstone gäller detta i början av 1700-talet, då förmögnare sockenbor i ränta betalte 4 %, medan de fattigare voro befriade från ränta. Kyrkomedlen utlånades icke utom socknen.

Vid tillbyggnaden 1735 hade kyrkan 338 dlr ute på byggen, men då var det heller inte roligt, att stå i skuld till henne. Hon behövde nämligen allt, vad hon kunde skrapa ihop, och länsmannen fick 12 dlr för sitt besvär med indrivningen. Redan 7 år härefter kunde kyrkan åter börja låna ut.

Helt naturligt behövde också kyrkan själv låna pengar vid tillfällena. Genom tillbyggnadsarbetet 1735 ådrog hon sig en skuld på 112 dlr, varav 100 daler synes ha utgjort lån av biskop Benzelius, och vid tornbygget fick hon låna 500 dlr av Eric Nissen på Underås för att ej behöva avbryta arbetet. För att kunna skaffa den nya klockan 1754 nödgades kyrkan låna 350 dlr av vågmästare Mårten Gustafsson, och genom orgelinköpet 1789 kom hon i en skuld till fattigkassan på 712 dlr 10 öre smt. Ännu så sent som 1808 lånade kyrkan 366 rdr 32 sk. banko av sockermästaren Erland Ryberg och 333 rdlr 16 sk. av drängen Johs Andersson.

Men i det stora hela måste man säga, att kyrkans affärer, trots knappheten vid vissa tider, varit goda, så långt de bevarade räkenskaperna sträcka sig, och för de senaste 100 åren rent av lysande. Före de olika stora arbetena hade kyrkan uppsparat ganska betydliga belopp, sålunda 1734 något mer än 613 dlr, 1748 omkring 884 dlr, före 1806 års reparation 1710 rdlr banko, och 1817 c:a 2340 rdlr. Trots sistnämnda års arbete hade kyrkan till 1818 en kontantbehållning av 809 rdlr.

Härefter växer kapitalet fort, och år 1890 var kyrkokassan i stånd att till den nya kyrkans byggande avlämna 45.000 kr.

HERDAMINNE.

Örgryte pastorat är regalt av 1:sta klassen och har tidigare varit av 2:dra klass. Före 1680 var pastoratet konsistorielt, men blev då förklarat regalt, år 1712 åter konsistorielt och 1798 på nytt regalt.

Före 1528 utgjorde Örgryte självständigt pastorat med egen präst, men man känner icke namnet på någon av dessa lärare under

den äldsta perioden.

1528—1621.

Annex till Nylödöse enligt k. brev 28/5 1528 (se sid. 12).

KYRKOHERDAR.

Benedikt Petri, —1529.

Torstanus Erics, —1577, sedan i Fässberg till 1621, död i Skövde 1625.

Gunnar Arneri, antagligen från 1577, död 1596 (?).

Paulus Pauli, 1596, biskop i Skara 1612, död 1617.

KAPLANER.

Simon, (1586).

Laur. Uddonis, far och son, samtida 1590—96.

Bo, 1596—97; avsatt. Var »en landelöpare och mycket annat, som icke är att nämna».

Anders (1601), aftonsångspräst. Hade i lön 10 daler, 6 tunnor säd, 1 lisp. smör, 1 lisp. fläsk.

1621—1712.

Jämte Hospitalsförsamlingen annex till Gustavi Domkyrkoförsamling i Göteborg.

SUPERINTENDENTER.

Magister Silvester Johannis Phrygius, — död 1628. Superintendent i Göteborg 1620. Berättar om sig själv ha sagt: »Jag är Silvester, mäter för alla präster».

Magister Andreas Johannes Prytz, 1629—1647, därefter biskop i Linköping.

Doktor Ericus Erics Brunnius, 1648—1664.

DOMPROSTAR.

Magister Jonas Petri Torinius, 1665—1671.

Daniel L. Wallerius, 1671—1697, därefter biskop (jfr. sid. 38).

Magister Mathias Johannis Iser, 1678.

Magister Johan Iser, den förres bror, 1678. Göteborgarna gjorde anspråk på jus præsentandi och den kungliga fullmakten återkallades.

Johan Carlberg, 1679 — efter att två gånger ha varit kallad — 1687, sedan överhovpredikant och från 1789 biskop över Göteborgs stift (jfr. sid. 38).

Magister Johannes Haquini Florander, 1687—1707.

Magister Erik Simonis Löfgren, 1708, dog följande år av ett råttbett.

Magister Isaac Gutmundi Lithovius, tillträdde 1711.

KOMMINISTRAR.

Olof Börjesson, —1638.

Johan Nicolaus Prætorius, 1628—1651.

Reorus Torkillus (?) 1638—1643 (?).

Christoffer (Caroli?) 1641.

Haquinius Johannes Kalf, 1643—1652.

N. A. Kollinius.

Bergerus Andræ Starkerus, 1662—1672 (?).

Petrus Bergeri Starkelius, 1680—1687. Låg ofta i fejd med biskop Wallerius.

Hans Wilhelmsson, 1689—1702. En lika stridbar man som den föregående.

Hans Andreæ Giädda, av den bohuslänska prästsläkten, 1702—1712. En ädel och nitisk prästman i motsats till sina två närmaste företrädare.

HOSPITALSPREDIKANTER.

Magnus Canuti (?), förut i Fässberg, — 1630.

Jonas Olai Gudhemius, omkring 1640.

Lars Andreæ Aulinus, 1668—1682 (?).

Petrus Andreæ Aurelius, 1683—1712 (se nedan).

1712—1872.

Örgryte utgör med Majorna och Kungsladugård egen församling. Majorna kom under 1700-talet att bilda två annexförsamlingar, nämligen Mariebergs och Amiralitetsvarvsförsamlingarna, vilka sedan den gamla amiralitetskyrkan nedbrunnit och Mariebergs kapell var gammalt och skröpligt förenade sig till en församling med gemensam kyrka. Denna uppfördes 1826 och fick namn efter den då regerande konungen, Carl Johan. Redan år 1863 skildes denna församling i kameralt hänseende från Örgryte och införlivades med Göteborg.

KYRKOHERDAR.

Petrus A. Aurelius (se ovan), f. 1656 i Örby, fadern komminister, hospitalspredikant då socknen blev självständig, blev dess förste kyrkoherde genom kungligt brev, daterat Bender. Hitkom mot biskop Carlbergs önskan, men blev sedan dennes älskade bikt-fader (jfr. not. sid. 38). Trädde tillbaka 1723 till förmån för mågen Majerus (se nedan) och

dog omkring 1725. Enligt uppgift i Skarstedts Herdaminne skall Örgryte kyrka ha haft en tavla med Aurelii namn och årtalet 1685.

Hans Majerus, förmodligen född i Majorna, varav namnet, begärd av Aurelius till adjunkt 1721, pastor här 1723 efter enhällig kallelse. Han ville på prästmötet 1742 ha fastställt, »hvilka som hörde till Örgryte eller ej, på det han i religions- och samvetsmål må veta, hvilka han bör ha uppsigt på och icke eljest råka oskyldigt träda i en annans ämbete». Lät 1728 sakföra flera torpare under Kungsladugården för det de på 3 och 4 Böndagarna försummat gudstjänsten i Örgryte kyrka. Död antagligen 1743.

Magnus Giesko Wallerius, född i Breared 1710, där fadern var pastor, blev ostindisk skeppspräst och regementspastor vid Bohus' dragoner, pastor här 1743, prost 1763, riksdagsman 1769. Var sonson till biskop W. och sannolikt gift med en dotter till företrädaren. En myndig och besvärlig prästman, som mot slutet av sitt liv jämt låg i bråk med sina över- och underordnade och behandlade sina adjunkter såsom »betjänter eller legodrängar». Skänkte mässkrud till kyrkan. Dog 1797 som senior i stiftet och är begravd på Hospitalsförsamlingens i Göteborg kyrkogård.

Magnus Roempke, född i Göteborg 1756, fadern lektor. Vice pastor här 1784, pastor 1799. Prost 1805 och samtidigt präst vid Göteborgs eskader samt pastor i Varvsförsamlingen. Han bodde i Majorna och erbjöd sig 1802 att väsentligt bidra till avlöning åt residerande adjunkt i Örgryte. Ansågs som en god predikant, men kunde härvidlag ej mäta sig med sin adjunkt, J. Torbjörnsson (sedermera kyrkoherde i Lundby). När denne predikade, var Örgryte kyrka så proppfull, att klockare Berg måste högt utropa psalmernas nummer. R. ansågs ha ärvt sina bästa predikningar av sin tidigare avlidne broder Gustaf. Inrättade en fattigfriskola i Majorna 1793, som 1807 hade 200 elever, och

blev 1812 L. W. O. Död 1828 och begravd på Mariebergs kyrkogård.

Johan Petter Hörbeck, klensmedsson och född i Varberg 1787, fil. dr., bat.-predik. vid Göta artilleriregemente, 1:sta lärare vid skolan Prins Oskar, pastor här 1829. En human man, som likväl låg i så gott som ständiga processer med vissa personer inom Majorna, vilka jämt anklagade honom för självrådighet och även lyckades få honom suspenderad. Död 1860 (?).

Claes Svante Lindskog, född 1820 i Tverred, där fadern var kommissionslantmätare; fil. dr., bat.-predik. vid Hallands infant.-bat., pastor här 1861. Kontraktsprost i Domprosteriets södra kontrakt s. å., riksdagsman 1865, teol. dr. 1868 (se nedan).

KOMMINISTRAR.

Enligt k. brev 1813 upprättades komministratur, i vars löneförmåner ingick 6 tnr råg och 12 tnr korn årligen av hemmanen Överås och Underås efter markegångspris, jämlikt gåvobrev av

änkefru Santesson (se nedan) 1812.

Carl Gustaf Santesson, född 1781 på Kärralund, son till köpman G. B. Santesson och hans maka Dorothea, född Matsen, prästvigd 1811. Genom moderns donation påföljande år (se ovan) inrättades komministratur i församlingen i tydlig avsikt att S. skulle erhålla befattningen. Vid valet 1813 fick han emellertid ej pluralitet, men några köpmän (i Majorna), som av en samtidigt inträffad eldsvåda hindrats att närvara vid valet, yrkade på nytt val och då blev S. vald. Han var en from, allvarlig man. Åtnjöt 1819 någon ersättning av församlingen för tillsyn vid byggandet av kyrkans södra flygel, vilken i själva verket torde ha tillkommit tack vare S. Bodde på sin ärvda gård Sävenäs, »där gästfriheten och barnskaran var så stor, att huset, då han 1819 dog,

lämnades i knappa omständigheter». S., stamfar till Stockholmsläkten Santeson, är begravd på Örgryte kyrkogård.

P. A. Rhodin, 1820—27, därefter pastor vid Fattighusförsamlingen i Göteborg.

A. Nyberg, 1827—1841, därefter kyrkoherde i Tossene. (Johan Edberg, 1830, avsåg sig samma år. Sedermera kyrkoherde i Ljungby.)

Bengt J:son Ekberg, född 1798 i Halmstad, där fadren var skeppare. Stadskommunminister i Halmstad 1834, kommunminister här 1843. Död 1859 och begravd på Örgryte kyrkogård.

VICE PASTOR,

K. m:t biföll den 15 april 1859 från pastoratet gjord framställning om indragning av kommunministerbeställningen i Örgryte och bestämde att i stället stället särskild vikariepastor skulle förordnas.

Anders Magnus Blidberg, född 1828 i Lilla Edet. Fadern handlande. Vice pastor här 1861. (se nedan.)

1873—1890.

Genom k. brev 5 juli 1872 förordnades att från och med 1873 års ingång Karl Johans församling skulle skiljas från pastoratet och vice pastorstjänsten vid dåvarande innehavarens död indragas. 1890 upphörde den gamla kyrkan att vara gudstjänstlokal.

KYRKOHERDAR.

C. S. Lindskog (se ovan). Död 1882.

Johan Magnus Ekberg, född i Holm 1836 och son till kommunminister E. (se ovan). Kommunminister i Kungälv 1872, kyrkoherde i Kalv 1880, i Örgryte (4:de provpredikant) 1883, prost 1887. Död 1901.

VICE PASTOR.

A. M. Blidberg (se ovan). Stod på förslag till kyrkoherdebefattningen i Örgryte 1883, då han dog. Begravd på Örgryte kyrkogård.

EFTERSKRIFT.

Som denna bok under arbetets gång antagit större proportioner än från början avsetts och kostnaderna därigenom ökats, ha bidrag till utgivandet välvilligt influtit från flera intresserade än det antal, som nämnes i förordet. Till dem alla frambär författaren härmed sitt tack.

Interiörerna och inventariebilderna äro tagna av fru Anna Backlund, Göteborg, och klichéerna förskriva sig från Lindstedts kemigrafiska anstalt.

Till Herr Grossh. C. R. Prytz
med tack för tyckning och
förlåtelse från
Författaren

Horman. Origyle gamla kyrka

